

mijnstreek

2017

NUMMER 4

MERKWAARDIG VERHAAL(D)

Dansavond met een fatale afloop

De moord op Leonard Joseph Kochen te Spekholzerheide

THEMA

Hoe Voerendaal aan zijn kastelen kwam

De keuzes van middeleeuwse bouwheren

PORTRET

Joannes Arnoldus Brewers (1856-1924)

Deken van Heerlen

THEMA

Belgische en Franse scholen in de oostelijke mijnstreek tijdens de Eerste Wereldoorlog

Heemkunde

Omslag:

De opening van de spoorweg op
30 april 1896 bij station Heerlen.
Of toch Kerkrade?

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk
gemaakt door subsidies van de
Gemeenten Heerlen en Brunssum.

Nadruk van artikelen of gedeelten
daarvan zonder vergunning van de
redactie is verboden. De inhoud van de
ondertekende artikelen blijft voor de
verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring
'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen.
Tel. 06-10416501.
E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening: NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle,
Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
K. Smeets-Limpens, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr.ir. J. Smeets;
drs. A. Quaedackers.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
S. van Daal BA; drs. M. van Dijk;
dr. F. Gerards; W. Nolten; drs. D. Smeets-
Habets.

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen kunt u per post of liever per mail
sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen
voor het aanleveren van kopij vindt u
op de website of worden op verzoek
toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 2 – 2017

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 19,90 of
€ 18,90 bij automatische incasso. Looptijd
van een abonnement is uitsluitend per
kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen
worden reeds verschenen nummers van
dat jaar nageleverd.
Prijs van dit nummer: € 6,-, excl. porto- en
verpakkingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems

Druk: Schrijen-Lippertz

Als nummer 4 van 2017 van *MijnStreek* bij u in de bus valt, is de redactie van dit historisch magazine al weer druk bezig met de komende nummers van 2018. De tijd gaat snel, zeker als je als redactielid van *MijnStreek* voortdurend anticipeert op wat komen gaat en hoe het nieuwe tijdschrift nog meer *Schwung* kan worden geven. Ik denk daarbij allereerst aan de verschillende heemkundeverenigingen uit mijn streek.

Ik heb ze enkele jaren geleden vrijwel allemaal, samen met Roelof Braad, leren kennen in het zogenaamde 'Voorzittersoverleg' (nu: Heemkundeoverleg). Zo'n drie à vier keer per jaren kwamen en komen voorzitters of vertegenwoordigers van de heemkundeverenigingen uit Parkstad in An de Voëgelstjang in Landgraaf bij elkaar om informatie uit te wisselen over lopende en voorgenomen activiteiten en projecten. Als secretaris heb ik dat overleg jarenlang genotuleerd.

Wat ik ervan onthouden heb is dat ik toen al vaak dacht: '*Goh, dat zou een mooi artikel kunnen worden voor het Land van Herle*'. Maar zover kwam het meestal niet. Als er al werd gepubliceerd, dan was dat voor de eigen leden van de vereniging. Een enkele keer werd een publicatie daarna nog verder verspreid in de eigen dorpsgemeenschap. En *Het Land van Herle* dan? Neen, dat was echt een brug te ver, dat was enkel en alleen voor die van Heerlen.

Ondanks dat ik van geboorte Heerlenaar ben en nu al jarenlang in Voerendaal woon, gaat de belangstelling voor mijn streek toch echt veel verder dan Heerlen en Voerendaal. Uit Schinveld en Kerkrade komen de voorouders van mijn echtgenote, die van mij uit Wijnandsrade, Nuth en Landgraaf. Word ik over de actualiteit van deze plaatsen regelmatig geïnformeerd door de krant, over het verleden ervan tast ik grotendeels in het duister.

Wat ik ermee wil zeggen is dat mijn streek, en dus ook *MijnStreek*, echt veel verder gaat dan alleen Heerlen. Dat betekent ook dat mijn interesse, en ik weet zeker dat ik daarin niet de enige ben, echt heel breed uitgaat naar de geschiedenis van al die plaatsen die vroeger bij de Oostelijke Mijnstreek hoorden en nu bij Parkstad.

U begrijpt wel waar ik heen wil. Vanaf deze plek wil ik de verschillende auteurs bij heemkundeverenigingen van harte uitnodigen om aan *MijnStreek* nog meer *Schwung* te geven. Hoe? Door hun verzamelde kennis via ingezonden artikelen aan de redactie met ons en alle lezers van *MijnStreek* te delen.

Frans Gerards
redactielid

INHOUD

Ingezoomd

- 4 Gevonden! Een foto uit circa 1900

Roelof Braad

Thema

- 5 Hoe Voerendaal aan zijn kastelen kwam

De keuzes van middeleeuwse bouwheren

Walter Uitterhoeve

Thema

- 13 Belgische en Franse scholen in de oostelijke mijnstreek tijdens de Eerste Wereldoorlog

Willem Otto

Merkwaardig verhaal(d)

- 20 Dansavond met een fatale afloop

De moord op Leonard Joseph Kochen te Spekholzerheide

Frans Gerards

Portret

- 25 Joannes Arnoldus Brewers (1856-1924)

Deken van Heerlen

Koos Linders

Historisch actueel

- 33 Een nieuwe lente voor Heerlens Thermenmuseum

Roelof Braad

Verzwegen geschiedenis: Kinderen van zwarte bevrijders

Roelof Braad

Aangestipt

- 35 Diane Smeets-Habets, Roelof Braad, Koos Linders, Frans Gerards, Wim Nolten en Anita Quaedackers

En verder ...

- 39 Verschenen in 2017, aanwezig in de bibliotheek van Rijckheyt en niet in *MijnStreek* besproken

ROELOF BRAAD

Station Heerlen circa 1900

Gevonden!

Een foto uit circa 1900

De ansichtkaart uit 1903

Al veel eerder is door redacteurs van 'Het Land van Herle' en auteurs die schreven over de komst van de spoorwegverbinding en de moderne mijnindustrie naarstig gezocht naar een foto van het eerste Heerlense spoorwegstation. Dat de al vaker gepubliceerde foto van de opening van de spoorweg Sittard-Heerlen-Herzogenrath op 30 april 1896 het Heerlense station laat zien, wordt in twijfel getrokken.¹ De bewezen oudste foto van het Heerlense station tot nu toe bekend, was een prentbriefkaart uit de beeldbank van Rijckheyt die door mij aan de hand van het poststempel en de naam van de uitgever M(aria) Crolla gedateerd wordt op (ca.) 1903. In maart van dit jaar circuleerde echter een oudere foto van het station op facebook. Die was erop gezet door Wim Giebels.² De foto had een grote scheur. Twee mannen hebben afzonderlijk van elkaar in hun vrije tijd de foto met een fotoprogramma gerestaureerd: Wim Hulscher en Jo Reuleaux. De retouche van Wim Hulscher is hier afgebeeld.³ Het Heerlense station is minimaal acht keer verbouwd of vernieuwd.⁴ De bouwgeschiedenis van de eerste decennia is onvolledig gedocumenteerd. Kort na 1896 zijn al zijvleugels, goederenloodsen, bijgebouwd. In 1901 werd een vleugel langer gemaakt voor een laad- en losplaats. Deze is op de foto van 1903 goed te zien. Vergelijken we deze met de nieuw ontdekte foto, dan kunnen we vaststellen dat

de vleugel links van de ingang ontbreekt en de rechtervleugel op de foto uit 1903 geheel vernieuwd is. We moeten dus met een foto te maken hebben van wel heel kort na de ingebruikname van het eerste station.

Vol spanning wordt uitgekeken naar de voltooiing van het nieuwe station in het Maankwartier, dat volgens de laatste plannen in oktober 2018 open zou moeten gaan. De situatie op de hier getoonde oude foto's is zelfs voor de ouderen onder ons alleen van deze foto's bekend.

Noten

- 1 Zie: J.T.J. Jamar, 'Raadsels rond een foto. Station Heerlen of Kerkrade?', in: *LvH* 35 [1985] 2, 25-30; J.P.J. Engelen, 'Spoorverbindingen in het oude Land van Herle', in: *LvH* 30 [1980] 4, 77-82 en 'De stations van de Nederlandsche Zuider-Spoorwegmaatschappij op prentbriefkaarten', in: *LvH* 36 [1986] 4, 109-111.
- 2 Facebookpagina Wim Giebels en 'Je bent pas een Heerlenaar', d.d. 2 maart 2017 (gezien 22-11-2017). Hij vond deze op de site van Erfgoed Limburg. De foto stamt uit de recent gedigitaliseerde beeldbank van RHCL.
- 3 Zie het bericht op de facebookpagina van Wim Hulscher van 3 maart 2017 (gezien 22-11-2017). Wim Hulscher was zo vriendelijk de geretoucheerde foto in hoge resolutie toe te zenden.
- 4 Ton van Mastrigt, 'Stationsplannen, acht keer over het spoor', in: *LvH* 65 [1985] 4, 145-175.

WALTER UITTERHOEVE

Ir. Walter Uitterhoeve was in het verleden docent Fysische Techniek Hogeschool Heerlen, wethouder in de gemeente Voerendaal, bestuurslid van het Waterschap Roer en Overmaas en is sinds de oprichting in 2016 secretaris van de Vereniging Heemkunde Voerendaal.

Hoe Voerendaal aan zijn kastelen kwam

De keuzes van middeleeuwse bouwheren

Voerendaal is rijk aan kastelen. Een aantal is verdwenen zonder sporen achter te laten anders dan in boek en geschrift. De adellijke huizen Cortenbach, Puth, Rivieren, en Haeren daarentegen bieden nog een levende herinnering aan het rijke verleden.

Binnen de Vereniging Heemkunde Voerendaal doet een werkgroep onderzoek naar het ontstaan van het dorp Voerendaal. In dat onderzoek spelen de lokale adellijke huizen een belangrijke rol. In dit artikel wordt ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de Voerendaalse kastelen. In het bijzonder wordt ingegaan op de vraag waarom zoveel adellijke huizen juist een plek gevonden hebben in de beekdalen van Voerendaal en Heerlen.

De eerste versterkte huizen

Het gebied tussen Voerendaal en Heerlen wordt doorsneden door de beekdalen van de Geleenbeek, Hoensbeek, Hongerbeek, Dammerscheiderbeek en de Retersbeek. Voerendaal kende voor de gemeentelijke herindeling van 1982 die Voerendaal en Klimmen samenbracht, tien kasteellocaties. Deze hoge dichtheid aan kasteellocaties heeft enerzijds te maken met de opkomst van lokale adel in deze regio in de Middeleeuwen. Anderzijds zijn er ook geomorfologische redenen, in het bijzonder de geschiktheid van de bodem voor landbouw, het reliëf en de beschikbaarheid van water.

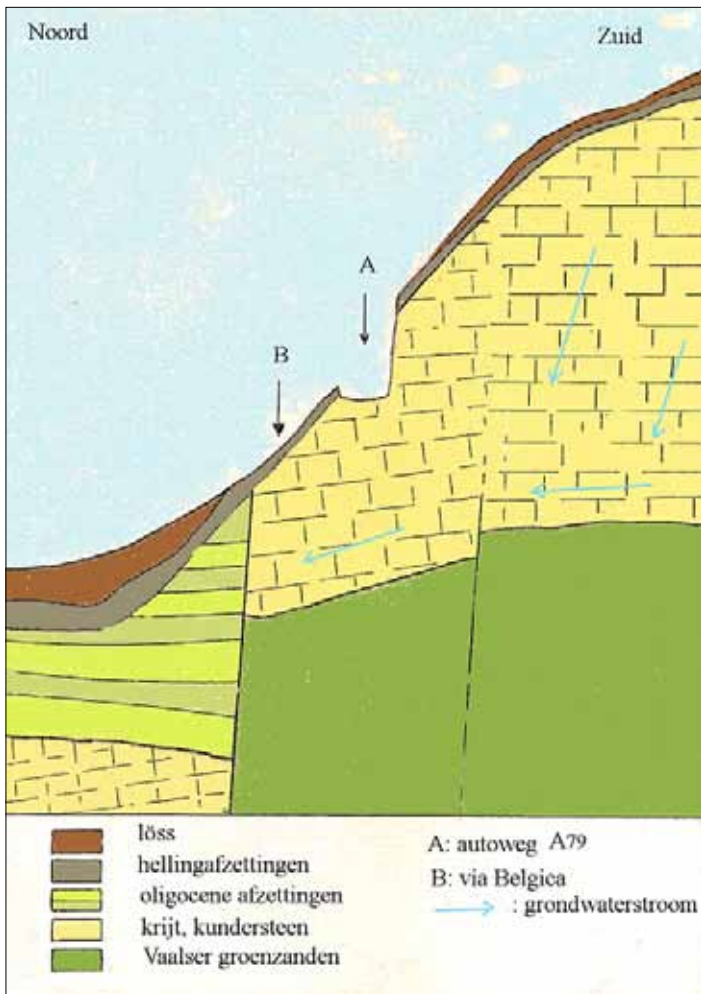
De eerste sporen van de Voerendaalse kastelen gaan terug tot de vroege Middeleeuwen. Het koninkrijk Lotharingen, ooit het kernland van het Rijk van Karel de Grote, kwam na een periode van zelfbeschikking kort voor 830 als hertogdom onder het Oost-Frankische [Duitse] Rijk. Het gezag van de hertogen van Lotharingen nam na de afsplitsing van Neder-Lotharingen in 959 snel af. Al in de 10de eeuw was de feitelijke macht voor een groot deel in handen van lokale heersers.² Deze lokale heersers, ook wel de ‘aanzienlijken’ genoemd, bouwden hier

hun versterkte huizen. Aanvankelijk hadden die versterkte woningen nog de vorm van een houten huis of weertoren op een opgeworpen heuvel. In een volgende fase werd het een versterkt huis, opgetrokken uit Kunradersteen en omgeven door een gracht. Eeuwen later ontstond hieruit het kasteel zoals we dat nu nog kennen: een riddermatig goed bestaande uit een adellijk huis met een voorhof en torens, omgeven door een gracht en weermuren.

Bodem

Het grondgebied van de gemeente Voerendaal wordt verdeeld in twee landschapstypen: in het zuiden het plateau van Ubachsberg en in het noorden het bekken van Heerlen met daarin het dal van de Geleenbeek en haar zijbeken.

Eeuwenlang daalden de kerkgangers uit de hoog gelegen dorpen Colmont en Ubachsberg al lopende circa 80 meter bergafwaarts op weg naar de oude kerk van Voerendaal. Deze kerk was gebouwd op een opgeworpen heuvel in het moeras en werd in 1049 door paus Leo IX ingewijd. De kerkgang was en is nog steeds een wandeling van zuid naar

Figuur 1: Opbouw van de Voerendaalse bodem

noord, van hoog naar laag, van droog naar nat en van schrale gronden naar vruchtbare akkers. Geen wonder dat hoog en laag Voerendaal een sterk verschillende ontwikkeling hebben doorgemaakt voor wat betreft bodemgebruik, grondbezit en, daarmee samenhangend, ook wat de bewoningsgeschiedenis betreft.

In figuur 1 is de opbouw van de Voerendaalse bodem weergegeven. In de periode die is aangeduid als het Krijt, circa 80 miljoen jaar geleden, hebben de oceanen hier bodemmateriaal afgezet: fijn zand en diverse soorten klei. In de omgeving van Aken en Vaals dagzomen deze lagen. De formaties zijn dan ook vernoemd naar deze plaatsen: de Akense zanden en Vaalser groenzanden. Het mineraal glauconiet heeft deze lagen een groenige kleur gegeven. In de Voerendaalse bodem vinden we de Vaalser groenzanden terug. Deze bestaan uit lagen fijn zand vermengd met klei waardoor ze slecht doorlatend zijn voor water.³

Aan het eind van de Krijtperiode wordt in de krijtzee een dik pakket aan kalk afgezet. In de Voerendaalse ondergrond is deze kalk omgezet in een harde kalksteen: de Kunradersteen. In het tijdvak

van het Oligoceen, zo'n 30 miljoen jaar geleden, zet de zee opnieuw materiaal af: lagen met zand, afgewisseld met klei- en leemlagen. Deze lagen zijn vernoemd naar de plaatsen waar ze worden aangetroffen in de bovengrond: de formatie van Tongeren, de afzettingen van Klimmen en de afzettingen van Goudsberg. Meer algemeen spreekt men van 'oligocene zanden'. Deze laatste term wordt ook in dit artikel gebruikt. De jongste afzetting slaag bestaat uit löss; fijne leem die in de ijstijden is afgezet en een vruchtbare bodemlaag vormt.

Deze vier elementen: groenzanden, kunradersteen, oligocene zanden en löss, bepalen de samenstelling van de bodem van Voerendaal.⁴

Bepalend voor de ondergrond van Voerendaal is verder de scherpe overgang tussen het hoog gelegen plateau en het laag gelegen bekken van Heerlen. De oorzaak daarvan is de verheffing van het zuidelijk deel ten opzichte van het noorden door het actieve breukenstelsel in de Zuid-Limburgse bodem. Met name de Kunraderbreuk deed en doet zich nog steeds gelden. De activiteit van de bodembeweging is tegenwoordig, ten opzichte van de jaren negentig van de vorige eeuw, sterk verminderd. Maar ook vandaag de dag nog registreert het KNMI in het Voerendaalse jaarlijks meerdere, zij het zwakke, beviningen aan de Kunraderbreuk.⁵ De verheffing van het zuiden ten opzichte van het noorden zet nog steeds door. Noord- en West-Nederland dalen, Zuid- en Oost-Nederland gaan omhoog.

De scherpe randen van de overgang van hoog naar laag op de Kunraderbreuk zijn in de loop van miljoenen jaren sterk afgesleten door stromen van ijs, stenen en water. Boven op de plateaus zijn daardoor de oligocene zanden bijna overal verdwenen. Door het afschuren van hellingen en heuvels wordt er in de dalen en op de hellingen een pakket verweringspuin afgezet, in figuur 1 aangeduid als hellingafzettingen met grind en vuursteenresten. Aan het eind van de ijstijden brengen de noordenwinden fijn materiaal mee dat hier als löss wordt neergelegd. Dit fijne lössmateriaal is uitermate gevoelig voor uitspoeling. Dit erosieproces leidt ertoe dat vruchtbare de löss, afkomstig van de plateaus, in dikke lagen wordt afgezet beneden in het bekken.

Waterhuishouding

Tussen het hoog gelegen plateau van Ubachsberg en de laaggelegen gronden van Voerendaal vormt de Kunraderbreuk een scherpe overgang. Deze overgang leidt tot sterk verschillende grondwatersituaties tussen het zuiden en het noorden dus tussen hoog en laag Voerendaal. Op het plateau ten noorden van de breuk zakt het regenwater de krijtlagen in. Deze lagen Kundersteen zijn goed doorlatend

voor stromend grondwater. De onderliggende lagen, de Vaalser groenzanden, zijn echter slecht doorlatend en stuwen het grondwater zuidwaarts. Ter plaatse van de Kunraderbreuk dringt het in de lagen met oligocene zand- en kleigronden. Binnen de gelaagde structuur van deze oligocene zanden en kleien stroomt het grondwater verder zuidwaarts. Dit leidt tot situaties met een hoge grondwaterdruk in de laag gelegen delen van de kernen Voerendaal en Kunrade. Als in de beekdalen grachten of vijvers worden gegraven vullen deze zich snel met kwelwater uit artesische bronnen.

Voor de adellijke heren was deze hoge grondwaterdruk een reden om juist daar een kasteel met gracht te bouwen. Voor de hedendaagse bewoners echter is het een probleem. In de lage delen van Kunrade en Voerendaal wordt huis-aan-huis het grondwater permanent bestreden met pompjes in de kruipruimte van de woningen.

Vestiging kastelen

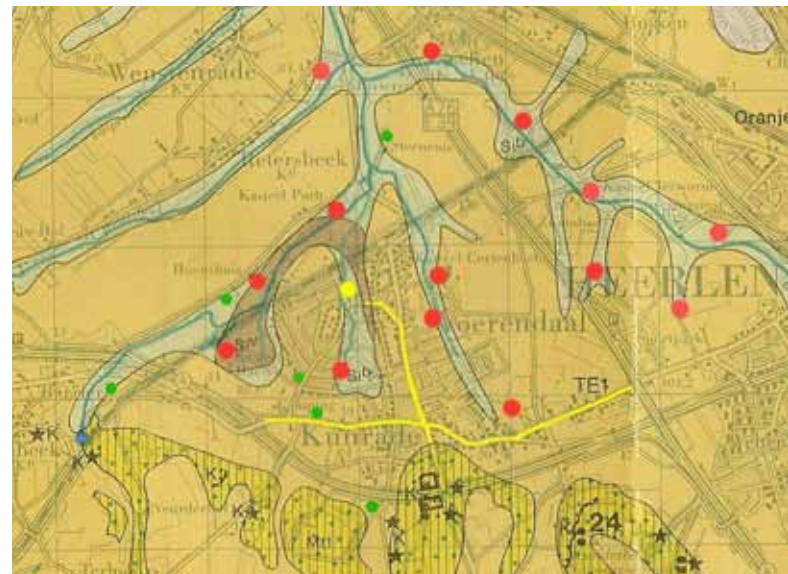
Naar de stichters van de huizen en de ouderdom ervan is veel historisch onderzoek gedaan maar wat de periode tussen 1000 en 1200 betreft is er nog steeds veel onbekend. De oudste gegevens zijn tot nu toe gevonden in de registraties van de leenverheffingen van huis en hof door een lokale heer. Voor het kerspel Voerendaal betreft het dan voor het merendeel Keurkeulse lenen waarvoor de aartsbischop van Keulen als leenheer optrad.

Voor de huizen die in de 14de eeuw werden verheven ging het om reeds bestaande hoven. Aangenomen mag worden dat er oudere voorgangers van deze hoven hebben bestaan. Waarschijnlijk zijn deze Voerendaalse huizen begonnen als een eenvoudige motte: een opgeworpen heuvel omgeven door een gracht en op de heuvel een houten huis of toren. In Voerendaal werd in september 2016 een van die mottes gevonden maar van de latere opvolger, huis Dammerscheid, is geen spoor meer te vinden en is de locatie nog steeds onzeker.⁶

In een volgende fase wordt het houten bouwwerk een stenen huis. In de late Middeleeuwen ontwikkelde dit huis zich tot het kasteel zoals we dat vandaag de dag nog kennen: een riddermatig, weerbaar goed met huis en voorhof, torens en weermuur omgeven door een gracht.

In het vervolg van dit artikel richten we ons op de factoren die de locatiekeuze voor kastelen bepaalden. Daarvoor werden de kastelen in het onderzoeksgebied Voerendaal en het aangrenzend dal van de Geleenbeek geplot op een geologische kaart [zie: figuur 2].⁷

Kasteel Rivieren bevindt zich in het dal van de Retersbeek. In het beekdal van de Hoensbeek zijn

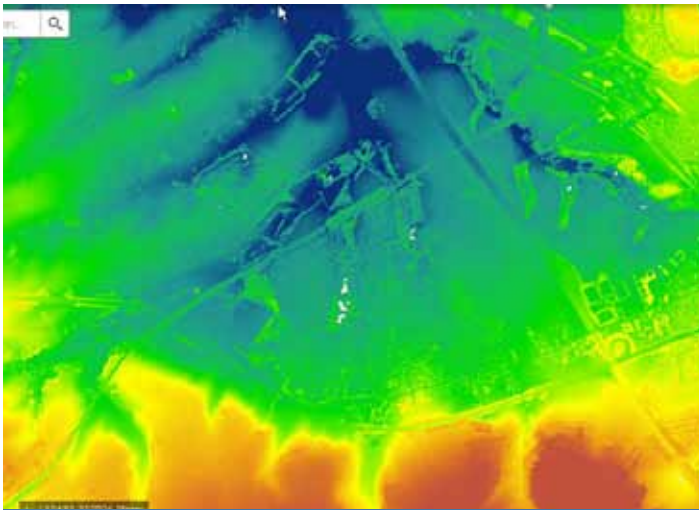
Figuur 2: Oppervlaktekaart Voerendaal [kastelen in rood, kerk in geel en pachthoeves in groen]

aangegeven: Hoenshuis, Puth en in een zijdal, Haeren. De Dammerscheiderbeek, zijbeek van de Hoensbeek, ontspringt bij het huis Dammerscheid. Aan de Hongerbeek liggen Kunderhoes, Peerboom en Cortenbach. In het dal van de Geleenbeek zijn te vinden: Eyckholt, Terworm, Prickenis en De Struyver. In de zijdalen van de Geleenbeek liggen de locaties van Douvenrade en Den Driesch.

Van de meeste kastelen zijn gebouwen of resten daarvan nog in het veld aanwezig. Van de verdwenen huizen Peerboom en Kunderhoes is de locatie opgetekend op kadastrale kaarten uit 1811-1832. Van de verdwenen huizen Dammerscheid en Hoenshuis is de precieze locatie niet bekend. De locatie van kasteel Dammerscheid kan echter bij benadering goed worden opgetekend dankzij de nabijheid van een vroegere motte. De kasteellocatie van het Hoenshuis kan worden opgetekend dankzij de ligging van het huidige Hoenshuis, momenteel centrum van de golfbaan. De hoogtekarte van Voerendaal toont voor hetzelfde gebied de overgang van het hoge plateau naar de lage beekdalen.⁸ In figuur 3 verloopt de hoogte van 167 meter NAP [bruinrood] tot 76 meter NAP [diepblauw].

De belangrijkste conclusie die uit figuur 2 kan worden getrokken is dat alle kastelen gesitueerd blijken te zijn in een beekdal, meer specifiek aan de rand van een beekdal. De grachten en vijvers worden gevoed door kwelbronnen ter plaatse. De voorhoven, met daarin de pachtboerderijen, grenzen aan de hoger gelegen akkers. De brug in het poortgebouw vormt de overgang van het beekdal naar de hoger gelegen lössgronden.

Steegh noemt water en reliëf als bepalende factoren bij de vestiging en de ontwikkeling van bewoning.⁹

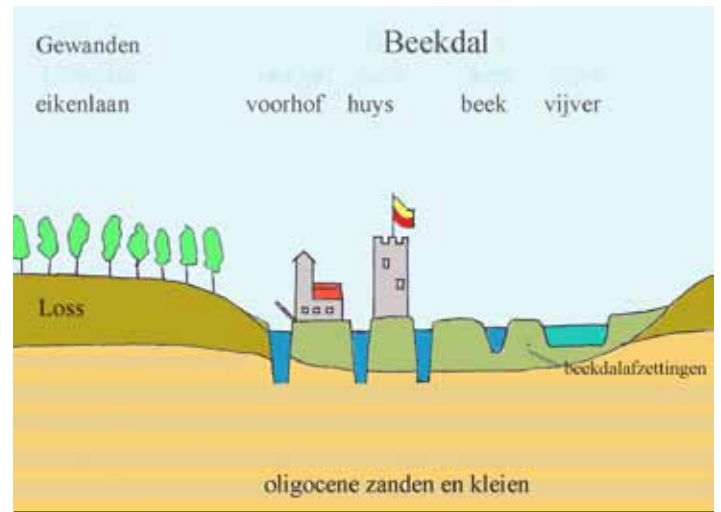

Figuur 3: Hoogtekaart Voerendaal, basis AHN2

Diezelfde factoren zijn ook van toepassing op de keuze van locaties voor adellijke huizen die, zeker in de vroege Middeleeuwen, van de landbouw moesten bestaan. Beschikbaarheid van water speelde daarbij een belangrijke rol. Het was in de eerste plaats belangrijk als drinkwater uit nabij gelegen putten waar het grondwater op geringe diepte permanent beschikbaar was voor mens en dier. In het beekdal was de middeleeuwse ridder bovendien dankzij de permanent hoge grondwaterstand verzekerd van een weerbaar huis met grachten die niet droogvielen. Bijkomend voordeel van de hoge grondwaterstand was de mogelijkheid om vis te kweken in de in het beekdal uitgegraven vijvers. In de 18de eeuw waren de pachters op de Voerendaalse kastelen grootleverancier op de vismarkt in Aken.

In het lage gebied ten noorden van de Kunraderbreuk was de bodem vlak of licht glooiend. Met löss in de teeltlaag op een ondergrond van leem en zand was deze bodem uitermate geschikt voor akkerbouw. Beweiding van de aangrenzende natte beekdalen met vee leverde mest voor een rijke graanoogst. Recht tegenover het kasteel lag het bij het kasteel behorende akkercomplex. Er was een sterke band tussen het kasteel en het bijbehorend akkergebied. Tot op de dag van vandaag dragen deze akkers, de 'gewanden' genoemd, de naam van het kasteel dat de akkers exploiteerde. De kadastrale kaart van 1811-1832 toont toponiemen voor de gewanden in Voerendaal: Haerengewanden, Puthergewanden, Cortenbacher-gewanden, Dammerscheidergewanden.¹⁰

Bijzonder was het gebruik van eikenlanen die naar en door de gewanden leidden. De functie van deze lanen was het bieden van schaduw aan de trekpaarden als in warme zomers het graan werd geoogst. Daarnaast leverden de eikels afkomstig van eiken voedsel voor het vee. Bovendien droeg de lanenstructuur onmiskenbaar bij aan de status van het kasteel.

Figuur 4: Model voor vestiging van een kasteel in een beekdallandschap

Bij de kastelen Rivieren, Terworm, Cortenbach en Puth vinden we hier en daar in het veld nog resten van deze lanen in de vorm van een bomengroep en als solitaire bomen. Bij de ontwikkeling van landgoed Puth in 2010 zijn de eikenlanen weer teruggebracht als passend landschapselement.

Er is één uitzondering op de regel dat het kasteel binnen een beekdal was gesitueerd en dat de grachten gevoed werden door kwelbronnen. Die uitzondering is De Struyver bij Ten Esschen. Kasteel De Struyver wordt al genoemd in 1381.¹¹ Anders dan de dertien overige kastelen in het onderzochte gebied was De Struyver niet gesitueerd in een beekdal maar op de steilrand die het Geleenbeekdal begrensd. In die helling is een droge gracht uitgegraven waardoor een ronde heuvel is ontstaan. De uitgraving is ook nu nog goed herkenbaar in het landschap. Het graafwerk paste in het concept van de 'Abschnittsmotte'; een kasteelheuvel die niet ontstond door het opwerpen van aarde maar door het uitgraven van een droge gracht. 'Abschnittsmottes' kennen we op meerdere plaatsen in Zuid-Limburg, onder andere in Gulpen en op de Pietersberg in Maastricht. De aparte situatie voor De Struyver is mogelijk terug te voeren op een eerdere en afwijkende ontstaans-geschiedenis voor dit kasteel. Nader archeologisch onderzoek zal hierin wellicht ooit duidelijkheid brengen.

In figuur 2 zijn naast de kastelen ook een aantal oude hoeses ingetekend. Het gaat daarbij om middeleeuwse leengoederen die een niet-riddermatig huis betreffen. Omdat riddermatigheid geen eis was, verviel ook de noodzaak van een gracht met een permanent hoog waterpeil. De pachthoeves waren voor hun vestiging dan ook niet gebonden aan de kwelbronnen in de beekdalen. Natuurlijk bleef wel de nabijheid van drinkwater een belangrijk aspect voor de bedrijfsvoering. Daarom lagen ook deze pachthoeves steeds dicht bij een beek of bron.

Een 'Voerendaals' kasteelmodel?

We stelden een grote overeenkomst vast in de wijze waarop de lokale edelen een locatie hebben gekozen voor hun woonsteden en deze verder vorm hebben gegeven. Het lijkt erop dat bij de dertien kastelen in dit gebied steeds eenzelfde concept is gehanteerd zodat zou kunnen worden gesproken van een 'Voerendaals' kasteelmodel. De toevoeging 'Voerendaals' betekent overigens niet dat het model uniek is of zich uitsluitend tot Voerendaal zou beperken.

De kenmerken van dit model zijn:

- huis en voorhof waren geplaatst in de breedterichting van het beekdal op de beekdalafzettingen;
- huis met voorhof waren gelegen binnen een grachtenstelsel;
- de grachten werden gevoed door kwelwater;
- de grachten waterden af op een beek of vormden de bron voor een zijbeek en
- de brug over de gracht leidde direct tot de hoger gelegen lössakkers buiten het beekdal, de gewanden genoemd.

De uitzonderingen

In deze paragraaf vergelijken we het model met de feitelijke situering van enkele kastelen.

Het Hoenshuis

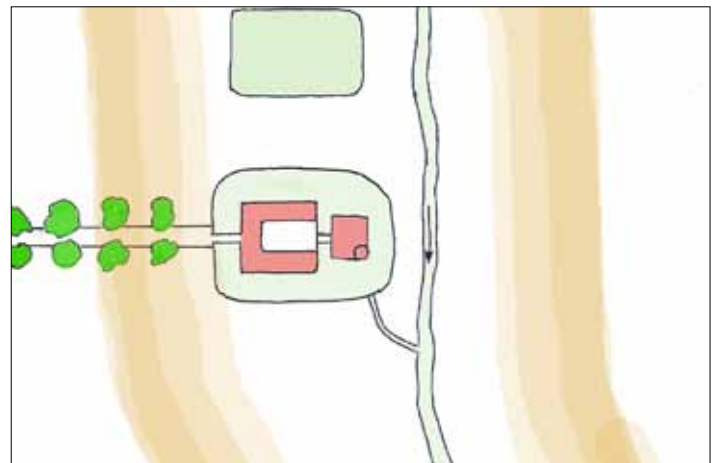
Van het kasteel Hoenshuis is weinig bekend. De locatie bij de hoeve Hoenshuis wordt vermoed. Verdere gegevens ontbreken zodat een toetsing op de kenmerken van het model niet uitvoerbaar is.

Kasteel Haeren

Kasteel Haeren lijkt niet te passen in het model. Het huidige kasteel is tot stand gekomen na 1742 en heeft de vorm van een vierkantshoeve; de kenmerkende structuur van een omgracht huis met voorhof ontbreekt. Het huidige kasteel is echter de opvolger van een huis dat in de zestiende en zeventiende eeuw al is aangeduid als kasteel Haeren. Of dat eerdere kasteel voldoet aan de kenmerkende huis en voorhof vorm, kunnen we nu niet beoordelen. Voor het overige (voeding van de gracht, afwatering en toegang tot gewanden) past het kasteel in het model.

Kasteel Terworm

De oudste fase van kasteel Terworm wordt gedateerd omstreeks 1400. Dit gedeelte bestond uit een rechthoekig huis. Een poort met brug gaf toegang tot een kleine binnenplaats, beschermd door een weermuur en de nu nog steeds herkenbare toren. Het huis was volledig omgracht, maar desondanks weinig weerbaar. De torens waren te laag in verhouding tot de hoge dalwand en stonden aan de minst bedreigde zijde.¹² De behoefte aan status zal

Figuur 5: Het model van figuur 4 in bovenaanzicht

Figuur 6: Kasteel Terworm in het dal van de Geleenbeek

bepalend zijn geweest voor de middeleeuwse verschijningsvorm.¹³ De voorburcht met gracht dateert uit de 17de eeuw en bestond uit een weermuur en een poortgebouw met brug uit 1670.

De situering van kasteel Terworm wijkt op één punt af van het model: de combinatie van huis en voorhof is in de lengterichting van het beekdal geplaatst. Uit figuur 6 blijkt immers dat het dal van de Geleenbeek ter plaatse te smal is voor een ensemble van huis, voorhof, poorthuis en ophaalbrug in één lijn dwars op het beekdal.

Gevolg is dat poortgebouw en ophaalbrug niet in een lijn liggen met de opgang naar het kasteel zelf. Dit storend gebrek aan symmetrie zal ongetwijfeld latere heren van Terworm, voorstanders van een strakke Franse tuin, een doorn in het oog zijn geweest. Architectuur moest immers vooral bijdragen aan de status van het kasteel. In het plan voor een neogotische metamorfose in 1890 van kasteel Terworm werd daarom rekening gehouden met een uitbreiding van het kasteel en een volledig nieuwe toegang tot het kasteel.¹⁴

De nieuwe toegangsweg zou de bestaande poort en

Figuur 7: Poortgebouw kasteel Terworm

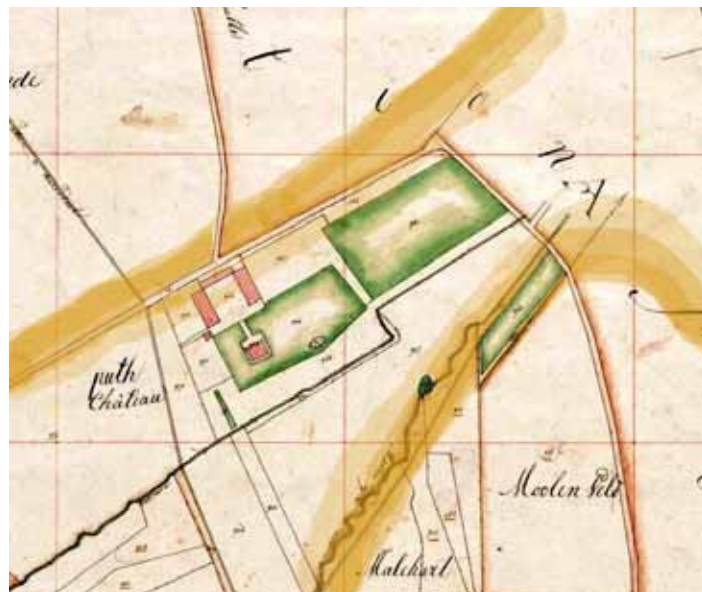
de voorhof letterlijk rechts laten liggen. Hoog bezoek hoefde dan niet meer de intieme voorhof met zijn paardenstallen, waskeukens, varkenshokken en een bakhuis te passeren alvorens de trap naar het kasteel op te gaan. Echter, de tijd heeft de uitvoering van dat onderdeel ingehaald en de nieuwe toegang is er niet meer gekomen.

Kasteel Terworm is niet het enige kasteel met een 'haakse' toegang. De situatie van kasteel Rivieren komt overeen met die van kasteel Terworm. Ook daar is het ensemble van huis en voorburcht in de lengte van het te smalle dal van de Retersbeek geplaatst met een poortgebouw haaks op de as van huis en voorhof.

Huis Puth

Het huis Puth staat op een omgracht terrein in het dal van de Hoensbeek. Het huis stamt uit het midden van de zestiende eeuw.¹⁵ De kasteelhoeve buiten de gracht bestaat uit drie vleugels die in een U-vorm zijn gerangschikt. De hoeve is grotendeels gebouwd in 1731 met gebruikmaking van zeventiende-eeuwse onderdelen.

Kasteel Puth wijkt af van het model omdat een gracht om de voorhof ontbreekt. Puth was een huis met een groot aangrenzend gewandencomplex. Dat vroeg om een grote pachtboerderij als voorhof. Maar voor een grote voorhof met gracht was in het smalle dal onvoldoende ruimte beschikbaar. De poort van de voorhof ligt dan ook niet binnen het beekdal maar is naar voren geplaatst op de rand van het plateau. Een gracht met brug naar de poort in de voorhof ontbreekt omdat deze meestentijds droog zou staan. Om toch een weerbaar huis met hof te verkrijgen is er, als alternatief voor een gracht, om de hoeve een weermuur met schietgaten

Figuur 8: Kasteel Puth in het dal van de Hoensbeek

gebouwd. De weermuur sluit de doorgang af tussen de gracht om het huis en de voorhof.

Kasteel Cortenbach

Een interessant kasteelobject in Voerendaal is kasteel Cortenbach in het dal van de Hongerbeek. De bouw van het middeleeuws huis met voorburcht is het werk van het echtpaar Goswijn van Cortenbach en Agnes Sybille Huyn van Amstenrade en dateert uit de 15de eeuw.¹⁶ Zij bouwden dit huis op de plaats van een oudere hof van Gerard van Cortenbach. Het 15de eeuwse huis was van de voorburcht gescheiden door een gracht. Deze gracht is later gedempt. Waarschijnlijk is dat gebeurd in 1776 toen het echtpaar Lamberts-de Veijder-Malberg een totale verbouwing uitvoerde van het oude middeleeuwse huis. De gracht komt dan ook niet meer voor op de kadastrale kaart van 1811-1832.¹⁷ Van de oorspronkelijke middeleeuwse voorburcht van Goswijn van Cortenbach resten vandaag de dag alleen nog muurdelen en twee ronde hoektorens. In 1638 begon baron von Schnetter aan een uitbreiding van het complex naar het oosten. Hij bouwde vóór de bestaande voorburcht een nieuwe pachthoeve. Deze pachthoeve kreeg aan de oostzijde een smalle gracht en in de zuidelijke hoektoren een poortgebouw met brug over dit grachtje. Via de brug bereikte men de akkers, de Cortenbacher-gewanden, op het lössplateau. Merkwaardig is het smalle grachtje voor de oostelijke gevel van de pachthoeve.¹⁸ Dit grachtje scheidde de hoeve van de 'gewanden'. Op de kadastrale kaart 1811-1832 is het grachtje nog aanwezig. Ophaalbrug en grachtje zijn later echter verdwenen. Sporen van het mechaniek van de ophaalbrug zijn in het poortgebouw nog terug te vinden.

Figuur 9: Voorhof van kasteel Puth

Als we het complex Cortenbach toetsen aan het 'Voerendaalse' kastelenmodel constateren we het volgende. Huis en voorburcht waren gesitueerd *in* het beekdal. De jongere uitbreiding van de kasteelhoeve echter werd gebouwd *op en over de rand* van het beekdal op het plateau. Bij uitlezing van het hoogtebestand AHN2 blijkt er een hoogteverschil van drie meter te bestaan tussen plateau en dalbodem, meer specifiek, tussen de berm van de slotgracht beneden en de berm van het kleine grachtje voor de hoeve.¹⁹ Het waterpeil in het kleine grachtje moest dus enkele meters hoger zijn dan het peil in de slotgracht. Om het water in het bovenste grachtje vast te houden werden de bovenste en de onderste gracht gescheiden door een gronddam. Dit leverde echter een zwakke plek op in de weerbaarheid van het complex die door de bouwheer werd ingevuld met een weermuur met schietgaten. Het grachtje werd in de 20ste eeuw gedempt en is nu in gebruik als sier- en moestuin. Oudere Voerendalers herinneren zich het grachtje nog als speelterrein voor de jeugd: een droge, met gras begroeide greppel. Van de weermuur met schietgaten is vandaag de dag nog slechts een klein deel als achterwand van een schuurtje te zien.

Conclusie: het middeleeuwse ensemble van huis Cortenbach met voorburcht past volledig in het 'Voerendaalse' model. Voor de latere uitbreiding met een nieuwe pachthoeve was in het beekdal geen ruimte beschikbaar. Om toch tot een weerbaar complex te komen werden extra voorzieningen getroffen.

Slotbeschouwing

Onderwerp van dit artikel is de occupatie van het bekenlandschap tussen Voerendaal en Heerlen door

Figuur 10: Weermuur en poorthuis van kasteel Puth

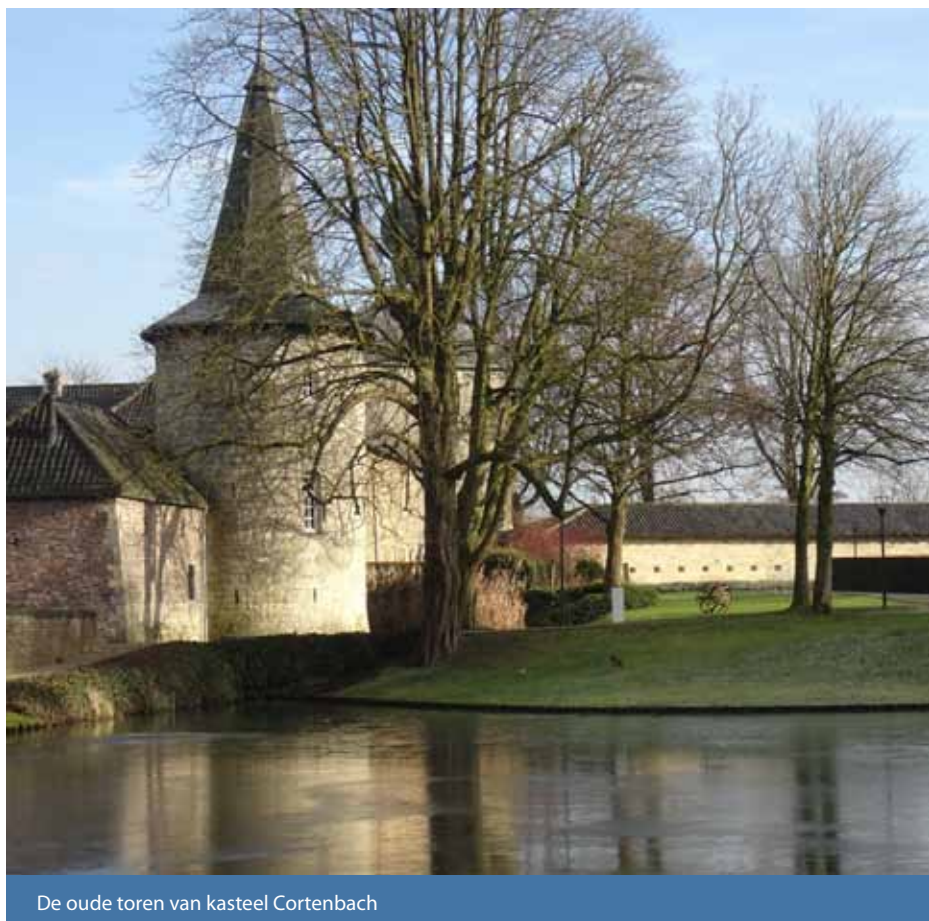
Kasteel Cortenbach

de vestiging van kastelen in de middeleeuwen, meer specifiek van adellijke huizen met een voorhof. Er blijkt een grote mate van overeenstemming te zijn bij het maken van die locatiekeuzes: situering van huis en hof aan de rand van een beekdal, de permanente beschikbaarheid van water en de toegang tot de gewanden. Voor de lokale adel in de middel-

euwen was de verdedigbaarheid van het huis een voorwaarde voor de status als riddermatig goed. Afkijken bij elkaar, dezelfde keuzes maken, zal zeker een deel zijn geweest in de onderlinge bevestiging van status. Dat laat onverlet dat er ook toen al een grondige kennis was van bodemkwaliteiten, waterhuishouding en natuur.

Poort van de hoeve Cortenbach

De oude toren van kasteel Cortenbach

Noten

- 1 Mijn hartelijke dank gaat uit naar Frans Gerards. Zonder zijn aanmoediging zou dit stuk niet zijn geschreven.
- 2 J. Renes, *Het Nederlandse Landschap, een historisch-geografische benadering* [Utrecht 1986].
- 3 P. Blankers en L. Nelissen, *Het Limburgse Heuvelland, Landschap en gesteenten in Zuid-Limburg* [Spaubeek 2013].
- 4 *Een geologische excursie in Zuid-Limburg*, [Haarlem 1981], uitgave Hoofdafdeling Kartering Rijksgeologische Dienst, fig 5. Profiel over de Kunrade Breuk bij Voerendaal; bewerking door de auteur.
- 5 Gegevens over bevingen zijn beschikbaar op KNMI. Datacentrum via www.knmi.nl.
- 6 F. Gerards, X. van Dijk en W. Uitterhoeve, 'De Borgbergh, De herontdekking van een Voerendaalse motte', in: *MijnStreek* 1 [2016] 3.
- 7 *Geologische kaart van Zuid-Limburg en omgeving, Oppervlaktekaart* [Haarlem 1988], uitgave Rijksgeologische Dienst.
- 8 AHN, Actuele Hoogtebestand Nederland, digitale hoogtekaart in Open Data, AHN.nl, samenwerkingsverband van Rijkswaterstaat, provincies en waterschappen.
- 9 A. Steegh, 'Erosion Pastorale'. *Vormontwikkeling in de Zuidlimburgse nederzettingen, Het Landschap van Zuid-Limburg* [Utrecht 1987].
- 10 Kadastrale kaart 1811-1832, Beeldbank van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed.
- 11 Hupperetz, W., B. Olde Meierink en R. Rommes (red.), *Kastelen in Limburg, Burchten en landhuizen 1000-1800* [Utrecht, 2005], 432.
- 12 A. Viersen, 'Van middeleeuws versterkt woonhuis tot buitenplaats van allure; de bouwhistorie van kasteel Terworm', in: *Het Land van Herle* 49 [1999], 85.
- 13 *Kastelen in Limburg*, a.w., 435.
- 14 A. Viersen, a.w., 97.
- 15 *Kastelen in Limburg*, a.w., 410.
- 16 Ibidem.
- 17 Kadastrale kaart 1811-1832, Beeldbank van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed. Voerendaal sectie A, blad 2.
- 18 *Kasteel en Landschap in Limburg* [Utrecht 2013], 73.
- 19 AHN, Actuele Hoogtebestand Nederland, digitale hoogtekaart in Open Data, AHN.nl, samenwerkingsverband van Rijkswaterstaat, provincies en waterschappen.

Mr. W.J. Otto woonde van 1948 tot 1964 in Heerlen. Na zijn pensionering is hij zich bezig gaan houden met onderzoek naar de Belgische en Franse scholen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij is de kleinzoon van P. Otto, die gedurende de Eerste Wereldoorlog voorzitter van de Centrale Commissie voor het onderwijs aan de uitgewekenen was.

Belgische en Franse scholen in de oostelijke mijnstreek tijdens de Eerste Wereldoorlog

In 'Het vluchtelingenprobleem' geeft Geert Verbeet een mooi inzicht in de methodes, de opvang en de zorg voor de Belgische vluchtelingen in Zuid-Limburg.¹ Gelukkig wijdt hij ook ruimschoots aandacht aan het onderwijs voor de Belgische kinderen. Over dat onderwerp is echter veel meer te zeggen. Een groot probleem bij het schrijven over de Belgische en Franse scholen is dat er praktisch gesproken slechts één bron is: het eindverslag van de Centrale Commissie voor het onderwijs aan de uitgewekenen (CC) uit 1920.² Het archief van die Commissie is tot nu toe nog niet getraceerd. Dit artikel is daarom te lezen als een parafrase van dat eindverslag.

Belgische en Franse scholen

In het gebied dat tegenwoordig Parkstad Limburg heet, waren tijdens de Eerste Wereldoorlog zes Belgische scholen en één Franse school.³ Twee scholen waren actief gedurende vier jaar (vanaf 1915 tot en met 1918); twee vanaf 1916 en twee in slechts een enkel jaar. De meeste scholen werden geplaatst in de buurt van de interneringskampen die verspreid over de regio lagen.⁴ Hieronder een overzicht van de Belgische scholen.

Eygelshoven: bewaar- en lagere school aan de Laurastraat. Was actief van 1916 tot en met 1918, met gemiddeld 64 leerlingen per jaar en 2 leraren. Heerlen: één lagere school voor jongens en één voor meisjes, gelegen aan de Sittarderweg. Actief gedurende vier jaar, met gemiddeld 125 leerlingen en bijna 4 leraren.

Spelholzerheide/Kerkrade: lagere school, eerst aan de Akerstraat, later aan de Klein Graverstraat 331 en weer later aan diezelfde straat op nr. 20. Actief gedurende vier jaar met gemiddeld 135 leerlingen en 6 leraren.

Rumpen/Brunssum: lagere school aan de Spoorstraat. Deze school bestond alleen in 1918, met 146 leerlingen en 4 leraren.

Schaesberg: lagere school, eveneens aan de daar gelegen Spoorstraat. Actief gedurende drie jaar, met

gemiddeld 124 leerlingen per jaar en 1 tot 4 leraren. Ubachsberg/Voerendaal: lagere school, gelegen aan de Kerkstraat 42. Deze school bestond alleen in 1916, met 23 leerlingen en 2 leraren.

Er was één Franse school. Deze lag in Heerlen aan de Huskensweg. Hiervan is bekend dat deze 35 leerlingen had en 2 leraren. Verder waren er in de provincie Limburg nog Belgische scholen in Eijsden, Gulpen, Heer, Maastricht en Sittard; Franse scholen waren er in Bemelen, Cadier en Keer, Heer en Sittard.

Nadere bijzonderheden over de scholen

De Belgische school in Heerlen was gesplitst in een jongens- en een meisjesschool. De leerlingen waren in overgrote meerderheid Waals. In de scholen in het huidige Parkstad was de leerlingpopulatie overigens in het algemeen meer Waals dan Vlaams.

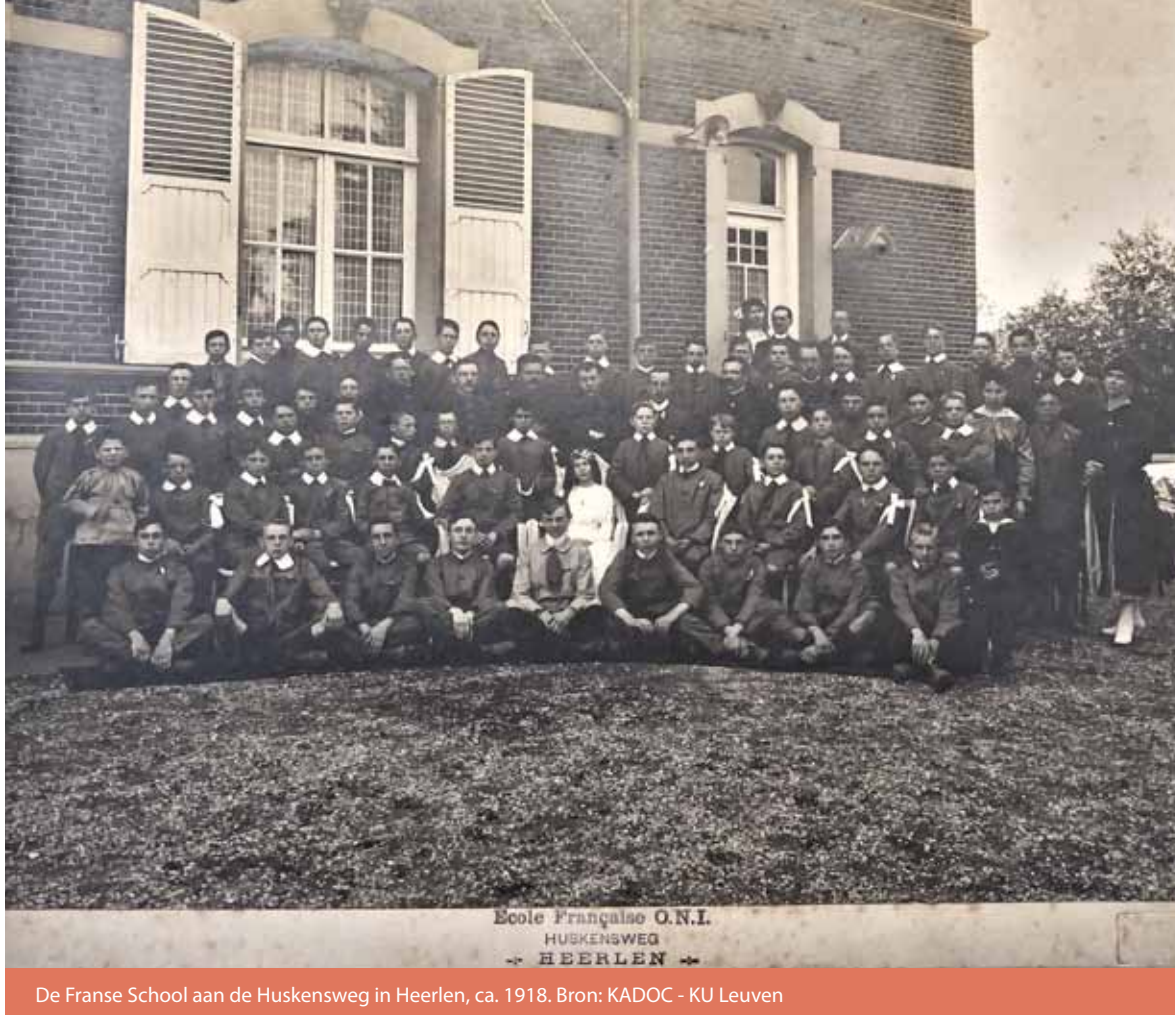
Over Heerlen werd nog geschreven dat in die plaats geïnterneerde Waalse militaire mijnwerkers gehuisvest waren, vaak met hun familie. De Oranje-Nassaumijnen, waar de geïnterneerden werkten, zorgde voor de inrichting van het gebouw en verstrekke gratis brandstof.⁵

In Heerlen werd in 1917 ook voorbereidend onderwijs, in dit geval een bewaarschool, ingericht.⁶ Van de Franse school in Heerlen is tot nog toe weinig bekend. Deze school was gevestigd aan de Huskensweg op een terrein van de Oranje-Nassaumijnen. Op deze school komen we verderop in de tekst terug.

De school in Eygelshoven was in september 1916 speciaal voor de kinderen van Waalse mijnwerkers ingericht.⁷

In de school in Spelholzerheide/Kerkrade (opgericht in juni/juli 1915) werd ook een avondschool voor volwassenen ingericht. Deze was bedoeld voor leerlingen vanaf 14 jaar). Hieraan werd toegevoegd een extra leergang in de vrouwelijke handwerken.⁸ Deze school werd net als enige andere scholen door de mijn van brandstof voorzien.⁹

De Belgische school in Schaesberg werd in 1916

De Franse School aan de Huskensweg in Heerlen, ca. 1918. Bron: KADOC - KU Leuven

opgericht en was bestemd voor Franssprekende kinderen van geïnterneerde mijnwerkers.¹⁰

De school in Rumpen/Brunssum werd in het laatste oorlogsjaar opgericht; evenals scholen in Gulpen, Sluikwijk en Winschoten.¹¹

De school in Ubachsberg werd in september 1916 ingericht voor 23 Belgische oorlogskinderen en 3 leraren. Deze leraren waren door het RK Huisvestingscomité in Leiden bij Nederlandse gezinnen ondergebracht. Het gemeentebestuur drong er bij

de CC op aan om deze kinderen Belgisch onderwijs aan te bieden, in verband met 'absoluut plaatsgebrek' op de lagere scholen. Zie ook verderop in dit artikel. Een jaar later werd deze school weer opgeheven.¹²

In de laatste twee oorlogsjaren werden demontabele scholen gebouwd; onder meer in Heerlen, Brunssum en Schaesberg.¹⁹ Het schoolmeubilair in deze twee scholen werd gemaakt in de vakscholen in de kampen. Vanaf oktober 1917 werd dit meubilair gefinancierd door de Belgische regering in ballingschap.

Mijnen in Limburg in bedrijf tijdens WO I

Mijn	In bedrijf van ... tot ...
Domaniale Mijn te Kerkrade	(1815 – 1969)
Oranje-Nassau I te Heerlen	(1899 – 1974)
Willem-Sophia te Spekholzerheide	(1902 – 1970)
Oranje-Nassau II te Schaesberg	(1904 – 1971)
Laura te Eygelshoven	(1905 – 1968)
Staatsmijn Wilhelmina te Terwinselen	(1906 – 1969)
Staatsmijn Emma te Treebeek	(1911 – 1973)
Staatsmijn Hendrik te Brunssum	(1915 – 1963)
Oranje-Nassau III te Heerlerheide	(1917 – 1973)

Soorten scholen

Er werden verschillende soorten scholen ingericht:¹³

- gewoon lager onderwijs, verplicht voor alle 6 tot 12-jarigen
- voorbereidend onderwijs (bewaarschool)
- uitgebreid lager onderwijs, gericht op beroepsvoorbereiding
- buitengewone leergangen voor leerlingen van het lager onderwijs (waar- onder 'vrouwelijke handwerken')
- avondscholen voor volwassenen (ook bedoeld voor herhalingsonderwijs)
- middelbaar onderwijs (lagere graad) en
- middelbaar onderwijs (hogere graad)

Middelbaar onderwijs lagere graad werd in 1920 vergeleken met de toen- tertijd bestaande 3-jarige HBS; de hogere graad kwam overeen met HBS en gymnasium. Leerlingen die de school met goed gevolg hadden afgerond kregen na een onderzoek namens de CC een getuigschrift. Middelbare scholieren kregen certificaten of diploma's die door de Belgische autoriteiten werden bekrachtigd.

Meisjes, jongens – Vlamingen, Walen

Eind 1917 telde de CC op alle Belgische scholen 7748 jongens en 6881 meisjes; in totaal 14629 leerlingen. Deze leerlingenaantallen waren naar het oordeel van de CC te laag om voor meisjes en voor jongens aparte scholen in te richten. Ook het aantal beschikbare leraren en de beschikbare gebouwen lieten dat niet toe. In dit opzicht week de schoolpraktijk af van hetgeen in België gebruikelijk was. Er waren slechts in enkele plaatsen aparte scholen. In Limburg waren er aparte jongensscholen in Eijsden en Heerlen en aparte meisjesscholen in Heerlen en Maastricht. Overigens waren in de grote vluchtelingenkampen in Ede, Gouda, Nunspeet en Uden, wel aparte scholen voor jongens en meisjes.²⁴ Eind 1917 waren er 10655 Vlaamse en 3603 Waalse kinderen. Ook wat betreft de talen waren de scholen dus in principe gemengd. In de oostelijke mijnstreek was de schoolbevolking voornamelijk Waals met name, aldus de CC, in Eyselshoven, Heerlen, Schaesberg en Kerkrade.

Spekholzerheide: ‘misstanden’ in 1918

In mei 1918 bleken er misstanden te zijn in de Belgische school te Spekholzerheide. De CC hechtte er aanvankelijk weinig belang aan, wetende dat dergelijke toestanden vaak wat overdreven werden.²⁶ In een artikel in *Vrij België* van 17 mei 1918 werd beweerd ‘dat het onderwijs aan de Vlaamse kinderen te Spekholzerheide geheel werd verwaarloosd’. Het onderzoek door de CC naar aanleiding van deze bewering maakte duidelijk dat er van het totaal aantal leerlingen (281) 29 Vlaams waren. De overige waren kinderen van geïnterneerde Waalse mijnwerkers. Die 29 waren echter allen geboren in Wallonië, het landsdeel waar hun vader al voor de oorlog als mijnwerker werkte. Van die 29 bleken

er 19 beter Frans dan Vlaams te spreken. Voor hen was het kennelijk belangrijk om goed onderwijs in het Frans te kunnen volgen, in acht nemend hun terugkeer naar Wallonië na de oorlog.²⁷ Dus waren er tien leerlingen die, zo schrijft de CC, ‘Fransch-onkundig’ waren. Maar zo constateerde de CC: de inrichting van een Vlaamse klas stuitte af op het gebrek aan bevoegde leerkrachten. De conclusie van de CC was ‘dat in taalopzicht de toestand in de Belgische scholen over het algemeen van dien aard was, dat alle aanleiding tot eenigszins ernstige klachten ontbrak’. De kwestie liep met een sissert af.

Ouderbijdragen

Het Belgische verplichte onderwijs aan de kinderen was voor de ouders kosteloos; het Nederlandse niet. Omdat de Nederlandse regering het Belgisch onderwijs steunde kon de CC niet anders dan van de Belgische ouders een bijdrage vragen waarbij een uitzondering gemaakt werd in geval van onvermogen. Overigens, zo bleek, namen CC en de plaatselijke afdelingen het op dit punt aanvankelijk niet zo nauw. Hulp bieden aan kinderen in nood en inrichten van de scholen hadden immers voorrang; kosteloosheid was de gangbare praktijk. Op initiatief van de plaatselijke commissies werd in Amsterdam en in ‘s-Gravenhage al wel schoolgeld gegeven. Vanaf begin 1916 oordeelde de CC dat ook in andere plaatsen schoolgeld kon worden gevraagd. De CC schrijft in het eindverslag: ‘dit betrof vooreerst de mijnstreek waar de ouders der leerlingen hoge loonen verdienden, en verder Maassluis waar veel kinderen van goed gesalarieerde glasblazers ter school gingen. Deze lieden konden strikt genomen niet beschouwd worden als uitgewekenen of althans niet als onvermogene uitgewekenen’.

In 1918, tegen het eind van de oorlog, ontstond de mogelijkheid om examens af te leggen voor het behalen van het onderwijzersdiploma. Een dergelijke leergang bleek noodzakelijk om in de behoefte aan en de vereiste van gediplomeerd personeel te voorzien.¹⁴ Eveneens in 1918 stond de CC toe dat in de Belgische scholen avondleergangen werden gegeven over de Belgische Congo. In de leerplannen van de overige Belgische scholen werd al elementaire kennis over Belgisch Congo onderwezen.¹⁵ De CC had geen bemoeienis met het hoger onderwijs. Wel werd maandelijks fl. 100,- subsidie verstrekt aan de ‘Belgischen Universiteitscursus’ te Utrecht; louter als blijk van belangstelling.¹⁶ In het eindverslag wordt overigens niet gerept over de universiteit die in 1915 in Amersfoort voor geïnterneerden functioneerde.¹⁷ In 1917 werden in de kampen in Uden en Nunspeet op kosten van de CC Nederlandse scholen ingericht voor Nederlandse kinderen die uit Duitsland waren gevlucht.¹⁸

Nederlandse en Belgische schoolregels

De CC hield strikt vast aan de toepassing van de Belgische schoolwet en -reglementen,²⁰ Er deden zich hierbij twee problemen voor:

- de Belgische wet was in mei 1914 aanvaard en ingevoerd; ook in België was er nog geen ervaring mee opgedaan²¹ en
- van de reglementen was in Nederland geen exemplaar beschikbaar.

De CC vertrouwde op de Belgische leraren op de hoofden van scholen met hun kennis en ervaring en op de lokale commissies. De Belgische regels konden niet altijd worden toegepast; de lokale commissies zorgden steeds voor verstandige toepassing. Het Belgisch onderwijs moest, aldus de CC, gegeven worden in de geest, zoals de ouders dat wensten en zoals de Belgische wet regelde. Maar: er moest op worden toegezien dat ‘op voorzichtige wijze zoodanige propaganda werd geweerd die de staatkundige neutraliteit van Nederland zou kunnen in gevaar brengen.’²² Lessen godsdienst en zedenleer waren verplicht. Op de lagere school worden de godsdienstlessen gegeven door de leerkrachten, die zich daartoe bereid verklaarden; op de middelbare scholen door RK priesters.²³

De organisatie van de Belgische en Franse scholen

De Centrale Commissie

Vanaf half maart 1915 tot begin 1919 was in Nederland de Centrale Commissie voor het Onderwijs aan de Uitgewekenen (CC) actief.³⁰ In het eerste half jaar van de oorlog vanaf augustus 1914 hebben de drie Nederlandse onderwijzersverenigingen zich ingespannen voor de gevluchte Belgische onderwijzers en voor het onderwijs aan de gevluchte Belgische kinderen.³¹ Daarvoor was in oktober 1914 al het 'Nederlandsch Comité voor huisvesting van uitgeweken Belgische Onderwijzers' gevormd, dat zorgde voor onderdak en verzorging van de naar Nederland uitgeweken Belgische onderwijzers en hun gezinnen. Ook het RK Huisvestingscomité, dat in de loop der tijd zijn activiteiten ook uitstreekte naar gezinnen van andere godsdienstige gezindten, betekende in het eerste half jaar veel voor het Belgisch onderwijs. Al direct aan het begin van de oorlog werd op verschillende plaatsen Belgische kinderen lager onderwijs aangeboden. Dit gebeurde op speciaal daartoe ingerichte Belgische scholen of anders op Nederlandse scholen.³²

De situatie was echter nogal chaotisch, ook wat betreft het onderwijs. De rechtspositie van de Belgische onderwijzers in Nederland was onduidelijk. Dat gold ook voor hen die terugkeerden naar België. De kosten voor het Belgisch onderwijs stegen. Uit de contacten met de Belgische regering in ballingschap bleek dat een meer centrale organisatie wenselijk was. Voor de Nederlandse regering was dit ook wenselijk.

De instelling die het onderwijs voor de gevluchte kinderen moest verzorgen kwam in een bijzondere positie te verkeren ten opzichte van zowel de Belgische als de Nederlandse overheid. Toepassen van de Nederlandse wet zou betekenen dat ieder

kind na een jaar verblijf in Nederland, leerplichtig was volgens de Nederlandse wet en dus Nederlands onderwijs zou moeten volgen. Maar het was de wens van de Belgen om hun kinderen zoveel als mogelijk Belgisch onderwijs te laten volgen. Zoals de Nederlandse wet niet onverkort kon worden toegepast in de bijzondere oorlogsomstandigheden, zo kon ook de Belgische wetgeving niet zomaar worden overgenomen. Daarvoor waren de verschillen te groot. Het was dus wenselijk dat het onderwijs voor vluchtelingen ter hand zou worden genomen door een eigen, afzonderlijke en onafhankelijke instelling. Tot slot; het lag in de bedoeling dat de Belgische regering al gedurende de oorlog financieel zou bijdragen aan het onderwijs.³³ Bij gevolg werd een particulier opgericht comité gedurende de oorlogsjaren verantwoordelijk voor de organisatie en de inrichting van het onderwijs aan gevluchte leerplichtige kinderen. Overigens was er nog een Centrale Commissie actief voor de vluchtelingen, de Centrale Commissie tot Behartiging van de Belangen der naar Nederland uitgeweken vluchtelingen. Dit was een regeringscommissie ingesteld bij kabinetsorder van 21 september 1914, no.22. Voor alle duidelijkheid, de Centrale Commissie Belangen was verantwoordelijk voor het vakonderwijs aan Belgen, de Centrale Commissie was alleen belast met het onderwijs aan leerplichtige Belgische en Franse kinderen.

Na de oprichting heeft de CC veel tijd besteed aan de organisatie. Er waren bij de oprichting van de CC al Belgische scholen. Het beleid was erop gericht om deze wel in de organisatie op te nemen, maar de commissie oefende geen dwang uit. Toch trof zij maatregelen waardoor in de loop der tijd alle scholen, ook die in de vluchttoorden, zich onder het regime van de CC stelden. De maatregel van de Belgische minister voor onderwijs, de heer Prosper

Leerkrachten

Vanaf het begin van de werkzaamheden heeft de CC moeite gehad voldoende bevoegde Belgische leerkrachten te vinden en te werven. In december 1915 werd tussen de CC en het Hoofd van de Internering afgesproken dat er onder bijzondere voorwaarden militaire onderwijzers mochten worden aangetrokken. Deze onderwijzers mochten echter niet in Zeeland lesgeven. Ze zouden zich in burger moeten kleden.²⁵ Begin 1917 stelde de CC aan de Belgische minister Pouillet voor om nog niet afgestudeerde onderwijzers die al wel les gaven aan de Belgische scholen, alsnog in de gelegenheid te stellen de examens af te leggen. Eind 1917 ging de minister hiermee akkoord; de CC verzucht 'de briefwisseling Havre-Nederland en vice-versa onderging toen veel moeilijkheden en groote vertraging'. De Belgische regering zetelde tijdens de oorlog in Le Havre in Frankrijk.

Voertaal

De voertaal op de scholen werd geregeld overeenkomstig de Belgische wetgeving. De CC stelde zich op dit punt neutraal op. De plaatselijke com-

missies moesten op de juiste toepassing toezien. Voor de lagere school gold dat de moedertaal van het kind de voertaal was. Het gezinshoofd verklaarde welke taal dat was. Dit was echter geen 'individueel recht'; de meerderheid der leerlingen was doorslaggevend op de in het algemeen niet zo grote Belgische schoolklassen in Nederland. Op de middelbare scholen was een vrij ingewikkelde regeling van kracht; in het kort kwam deze hierop neer: Nederlands, Duits en Engels worden in het Nederlands onderwezen, totdat de leerlingen in staat zijn de studie in de doeltaal zelf voort te zetten; er moeten steeds twee vakken in het Nederlands worden gegeven; de vaktermen zullen tegelijk in het Nederlands en het Frans worden aangeboden, met name in de wis- en natuurkundige vakken.²⁸

In mei 1916 werd de toestand aan de Belgische school in Den Haag in de pers bekritiseerd. Het bleek inderdaad dat alle lessen in een overwegend Waalse schoolbevolking in het Frans gegeven werden. Met instemming van de minister Pouillet werd de school gesplitst in een Waalse en een Vlaamse afdeling.²⁹

Alphonse Ickx als legeraalmoezenier

Poullet, om de onderwijzers 25% van het Belgisch salaris als voorschot te verstrekken zal daarbij geholpen hebben.³⁴ Eerder al had de CC in overleg met de Nederlandse minister van Binnenlandse Zaken, die toen ook belast was met onderwijs, geregeld om hen per maand fl. 45,- te vergoeden met fl. 5,- extra voor de hoofden der scholen. Dit komt overeen met ca. € 1250,- en € 140,- in de tegenwoordige tijd.³⁵ Eind 1916 waren alle Belgische scholen in de organisatie opgenomen.

Briefomslag aalmoezenier Ickx

Het gezag van de Centrale Commissie

De CC stelt zich vanaf het eerste moment op als het bevoegd gezag, onafhankelijk ook ten opzichte van de (onderwijzers)verenigingen en comités aan wie zij hun benoeming in de CC te danken hadden. Zij is aan de subsidiegevers slechts verantwoording verschuldigd voor wat betreft de besteding van het geld. Voortbouwend op wat in de aanloopfase al was ontwikkeld, legde de CC het bestuur van de scholen in handen van plaatselijke comités. Deze traden op als ware zij de schoolbesturen. De CC was het centrale bestuur boven de lokale commissies. Voor belangrijke uitgaven en voor de aanstelling en ontslag van de onderwijzers was goedkeuring nodig. Zij waren wat het beheer betreft verantwoording verschuldigd aan de CC. In het eindverslag heet het: 'Kortom, de CC stond tegenover hare plaatselijke commissies ongeveer in dezelfde verhouding als het Departement

Oprichting van de Centrale Commissie voor het Onderwijs aan de Uitgewekenen³⁶

- 1) Gezien de onmogelijkheid voor de Belgische Regeering om in Nederland een Belgisch schoolwezen in te richten en te beheeren, zou eene afzonderlijke commissie moeten worden opgericht voor de organisatie van het onderwijs aan de uitgewekenen.
- 2) Deze commissie zou Nederlandsch moeten zijn en, aangezien het wenschelijk was overeenstemming te brengen in zake steunverlening aan, en eventuele salariëering van de leerkrachten, die aan de reeds opgerichte of nog op te richten scholen zouden werkzaam zijn, zou deze commissie samengesteld worden uit vertegenwoordigers der verschillende organisaties, die zich met vluchtelingen zorg bezighielden, en uit de onderwijzers-organisaties.
- 3) Aansluiting zou gezocht worden bij de Centrale Vluchtelingen-Commissie, door een vertegenwoordiger dezer instelling in de nieuwe commissie op te nemen.
- 4) In de nieuwe commissie zou ook zitting nemen een vertegenwoordiger van het Nederlandsch R.K. Bijzonder Onderwijs.
- 5) De nieuwe commissie zou de bestaande Belgische scholen van het Nederlandsch Comité tot Steun voor Belgische en andere Slachtoffers overnemen en dat onderwijs uitbreiden en verbeteren, tevens zorg dragende voor de behartiging van lager-, middelbaar- en hooger onderwijs.
- 6) De te vormen commissie zou door aanstelling van uitsluitend Belgisch leerpersoneel, door leerprogram, enz. het Belgisch karakter der scholen handhaven, met dien verstande, dat alle voor de staatkundige neutraliteit van Nederland gevaar biedende propaganda zou worden geweerd.
- 7) De commissie zou voor de uitvoering harer taak uitsluitend subsidies ontvangen van de Nederlandsche Regeering, terwijl het Belgisch Gouvernement door toelagen enkel zou kunnen tusschenkomen in de aan het leerpersoneel uit te keeren vergoedingen. (Letterlijk overgenomen uit het Eindverslag)

van Onderwijs tegenover de Gemeentebesturen'.³⁷ De Commissie had nauwe betrekkingen met de Nederlandse regering; niet het minst, omdat er drie leden van de Tweede Kamer in de commissie zaten. De CC stond ook in direct contact met de Belgische minister van Onderwijs, Prosper Poulet, en met de vertegenwoordiger van de gezant van de Franse Republiek.³⁸

De plaatselijke comités

De lokale commissies waren op hun beurt ook geheel onafhankelijk met dien verstande dat zij alleen verantwoording verschuldigd waren aan de CC. Zij droegen er ook zorg voor dat onderwijs werd gegeven in de geest van en – voor zover mogelijk – in overeenstemming met de Belgische wet.⁴⁰

De samenstelling van deze comités was door de CC nauwkeurig gereguleerd. In de comités hadden tenminste vier personen zitting: een overheidsvertegenwoordiger afkomstig uit het college van B&W of de gemeenteraad of een plaatselijk vertegenwoordiger van Nederlandsch Comité tot Steun van Belgische en andere Slachtoffers; een vertegenwoordiger van de RK geestelijkheid, Nederlands of Belgisch, maar bij voorkeur een aalmoezenier; een Nederlandse onderwijzer en één vertegenwoordiger van de Belgische ouders of twee als er sprake is van een gemengd Vlaamse-Waalse schoolbevolking. Geïnterneerde militairen en onderwijzers die verbonden waren aan de school konden geen lid worden. Meer leden konden worden aangesteld, maar dan moest de meerderheid wel Nederlands blijven.⁴¹

Uitgangspunten van de Centrale Commissie

Het doel van de CC was: 'de inrichting, uitbreiding en verbetering hoofdzakelijk van het gewoon lager onderwijs, dat zij, overeenkomstig de Nederlandse en de Belgische Onderwijswetten, verplichtend stelde'.⁴² Er werd geen onderscheid gemaakt naar nationaliteit, taal, politieke en godsdienstige voorkeur van de vluchtelingen. Er werd onderwijs gegeven 'in den nationalen geest der uitgewekenen'. Het Belgische leerplan wordt gevolgd, met uitsluitend

Belgische onderwijzers en dus mogen Nederlandse onderwijzers niet op een Belgische school lesgeven.⁴³ De Belgische wetten en reglementen dienden te worden nageleefd.⁴⁴

Kort samengevat: op de Belgische scholen werd Belgisch onderwijs gegeven, door Belgische onderwijzers, op basis van de Belgische wet en het Belgisch leerplan, voor zover nodig in het Vlaams en het Waals, met Belgische diploma's. Dit gold ook voor de Franse scholen, zij het dat daar in het Frans werd lesgegeven. De leerlingen zouden na de oorlog zonder onderbreking en achterstand het gewone onderwijs in België of Frankrijk moeten kunnen voortzetten.

Inrichting scholen en leerplannen

De CC ontwikkelde in de loop der jaren een compleet systeem om nieuwe scholen op te richten en bestaande scholen over te nemen. Ze ontwierp volledige leerplannen met de vakken en het aantal lessen die verschillend waren voor jongens en meisjes. Het zou te ver voeren daar op deze plaats aandacht aan te geven.⁴⁵ Er worden wel incidenten op het gebied van het godsdienstonderwijs en wat betreft de voertaal vermeld, maar deze worden allemaal op een kennelijk nette manier opgelost, zoals bij de voornoemde 'misstanden' in Spekholzerheide in 1918.⁴⁶

De Franse scholen

In juli 1916 wordt een appèl gedaan op vooraanstaande Nederlanders, verenigd in het 'Comité d'Hospitalisation', om kinderen uit het bezette gebied in het noorden van Frankrijk naar Nederland te halen. Dit slaat aan. Vanaf begin 1917 komen Franse kinderen naar Nederland.⁴⁸ Om overal waar Franse kinderen waren gehuisvest Franse scholen in te richten met een Frans leerprogramma en Franse of Franssprekende onderwijzers wordt door het Comité d'Hospitalisation samenwerking gezocht met de Centrale Commissie. Door bemiddeling van

Aalmoezenier Ickx

Alphonse Ickx (1872-1939), redemptorist, was gedurende de oorlog Belgische vluchtelingen- en legeraalmoezenier. Blijkens zijn identiteitsbewijs was hij vanaf eind 1916 legeraalmoezenier in Heerlen.

Als aalmoezenier had Ickx zitting in de lokale commissies van zowel de beide Belgische scholen in Heerlen, als van de Fransche school. Eerder was hij aalmoezenier in Engeland; van daaruit werd hij in 1915 als legeraalmoezenier naar Kamp Oldenbroek gezonden.

In 1916 wordt hij vanuit Amersfoort overgeplaatst naar het interneringskamp Heerlen.³⁹

De spelling

In 1917 hanteerden enkele Vlaamse onderwijzers een vereenvoudigde spelling. Dit leidde tot een circulaire van de Belgische minister Poulet, Minister van Wetenschappen en Kunsten (14 december 1917): 'Naar ik vernomen heb zouden sommige onderwijzers, die in de Belgische scholen werkzaam zijn, in hunne klassen de vereenvoudigde spelling aanleeren. Daar in België de spelling van de Vries en te Winkel tot nog toe alleen als officieel geldt, schijnt het mij geraden, dat het leerpersoneel der Belgische scholen zich vooralsnog aan deze houde. Na 't sluiten van den vrede kan desnoods de Belgische Regeering, in overleg met het Nederlandsch Staatsbestuur, een principieel besluit nemen over de opportuniteit, zoo niet over de noodzakelijkheid van de vereenvoudiging der Nederlandsche spelling.'⁴⁷

de minister van Binnenlandse Zaken wordt dan de Amsterdamse hoogleraar Gustave Cohen, oorlogsinvaliden en Fransman van geboorte, als lid in de CC opgenomen. Cohen wordt belast met de leiding van de Franse scholen. Daarna richtte men een subcommissie in voor het Franse onderwijs, waarvan Cohen de secretaris en drijvende kracht was.⁴⁹

Scholen en leerlingen

Gedurende de oorlog nam het aantal leerlingen steeds toe, terwijl het aantal vluchtelingen in Nederland juist afnam. De CC wees op de langer dan gehoopte duur van de oorlog. Bijgevolg werden de kinderen op Nederlandse scholen alsnog door hun ouders op Belgische scholen geplaatst. De tewerkstelling van geïnterneerden en het herstel van het gezinsleven van de geïnterneerden, ‘gezinsvereniging’ zoals we dat nu noemen, zorgden voor toename van het aantal leerlingen. De Centrale Commissie telde begin 1918 14.629 leerlingen met 540 leerkrachten

in 95 Belgische scholen in 65 plaatsen.⁵⁰ In de loop van 1918 groeide dit aantal tot boven de 15.000. Na de wapenstilstand op 11 november van dat jaar daalde dit weer sterk. Op 1 januari 1919 stonden er nog 12.521 kinderen ingeschreven.⁵¹

Het aantal leerlingdagen op de Belgische scholen bedroeg: $220 \times (9.513 + 11.546 + 14.629 + 15.000) = 11.151.360$. De kosten hiervan per schooldag en per leerling waren fl. 0,185.⁵² Ook geeft het eindverslag deze informatie voor de Franse scholen: aantal leerling-dagen: $2 \times 934 \times 220 = 410.960$. Per leerling kostte dat per schooldag fl. 0,2345.⁵³

Tenslotte

Bij de huldiging van de oprichter van de Tilburgse Belgische school in 1917 werd gezegd: “Gij hebt deze weerloos beroofden een kleinood geschonken dat geen overweldigder hun kan ontrukken”.⁵⁴ Mooie en lovende woorden over het werk van de scholen tot slot!

Noten

- 1 G. Verbeet, ‘Het vluchtelingenprobleem; minder bekend gebleven aspecten van het verblijf van Belgische katholieken in Nederlands Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: *MijnStreek* 1 [2016] 3, 11-18
- 2 F. Bruynseels en P. Otto, *Het onderwijs aan de uitgewekenen in Nederland van einde 1914 tot begin 1919* [Amsterdam, Centrale Commissie voor het Onderwijs aan de uitgewekenen, 1920]. Geciteerd als *Eindverslag*. Zie voor een doorzoekbare pdf van het rapport: http://otto.xs4all.nl/bfs/9_bronnen/Bruynseels.html. NB: Denk bij het zoeken op internet voor dit thema ook aan de oude spelling “Fransche school”.
- 3 *Eindverslag*, 166 e.v. en 199.
- 4 Zie voor de kampen bij G. Verbeet, a.w. Meer gegevens over de afzonderlijke scholen zijn te vinden op http://otto.xs4all.nl/bfs/7_De_Belgische_scholen.html en http://otto.xs4all.nl/bfs/7_De_Fransche_scholen.html.
- 5 *Eindverslag*, 46.
- 6 *Ibidem*, 70.
- 7 *Ibidem*, 61 en 69.
- 8 *Ibidem*, 71.
- 9 *Ibidem*, 46.
- 10 *Ibidem*, 61.
- 11 *Ibidem*, 70.
- 12 *Ibidem*, 46 en 96.
- 13 *Ibidem*, 69 e.v.
- 14 *Ibidem*, 54 en 77.
- 15 *Ibidem*, 82.
- 16 *Ibidem*, 76.
- 17 Zie voor deze universiteit: Archief Eemland <http://www.archiefemland.nl/collectie/fotos/detail?id=464bfee8-dc46-11df-a9e7-7590f0316edd>, gezien 23 juni 2017 ‘College van de Belgische Universiteit’; Bestor_NL op [https://www.bestor.be/wiki_nl/index.php/De_Belgische_nooduniversiteit_van_Amersfoort_\(1915\)](https://www.bestor.be/wiki_nl/index.php/De_Belgische_nooduniversiteit_van_Amersfoort_(1915)), geraadpleegd op 23 juni 2017; De Belgische nooduniversiteit van Amersfoort (1915).
- 18 *Eindverslag*, 61.
- 19 *Ibidem*, 94.
- 20 *Ibidem*, 51.
- 21 Gezien op: [http://otto.xs4all.nl/bfs/9_bronnen/Leerplichtwet_\(Belgi%C3%AB\).html](http://otto.xs4all.nl/bfs/9_bronnen/Leerplichtwet_(Belgi%C3%AB).html).
- 22 *Eindverslag*, 37.
- 23 *Ibidem*, 102 en 103.
- 24 *Ibidem*, 122.
- 25 *Ibidem*, 53.
- 26 *Ibidem*, 109.
- 27 *Ibidem*, 63 en 129.
- 28 *Ibidem*, 107.
- 29 *Ibidem*, 107 en http://otto.xs4all.nl/bfs/onder/Belgische_scholen/s_Gravenhage.
- 30 *Ibidem*, 35.
- 31 Dit waren het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (afgevaardigde: M. Mieras te Beesd), Vereniging van Hoofden van Scholen in Nederland (afgev.: P. Otto te Bloemendaal), Bond van Nederlandsche Onderwijzers (afgev.: Ph. van der Vos te Amsterdam). De drie afgevaardigden vormden gedrieën het interim-bureau van het Internationaal Bureau van Onderwijzersverenigingen, dat vanuit Brussel naar Amsterdam was verhuisd.
- 32 *Eindverslag*, 14.
- 33 *Ibidem*, 63 en 68.
- 34 Prosper Poulet (1868-1937). Zie over hem: <http://www.odis.be/hercules/toonPers.php?taalcode=nl&cid=10482> en http://www.europeana.eu/portal/en/record/2020601/contributions_5295.html.
- 35 *Eindverslag*, 38 en 40.
- 36 *Ibidem*, blz. 33.
- 37 *Idem*, 37, 50 en 65.
- 38 *Ibidem*, 65.
- 39 KADOC - KU Leuven, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, archief van de Redemptoristen, dossier legeraalmoezenier Alphonse Ickx.
- 40 *Eindverslag*, 67.
- 41 *Ibidem*, 50.
- 42 *Ibidem*, 69.
- 43 *Ibidem*, 65.
- 44 *Ibidem*, 102.
- 45 Voor de liefhebbers, zie *Eindverslag*, deel II, de hoofdstukken IV en V.
- 46 *Eindverslag*, 106.
- 47 *Ibidem*, blz. 110.
- 48 *Ibidem*, 60, 192 en Tison Frank, ‘Une neutralité bienveillante : les Pays-Bas au chevet des enfants du nord de la France. (1916-1919)’, in: *Guerres mondiales et conflits contemporains* [2004] 4 (n° 216), 31-39. DOI : 10.3917/gmcc.216.0031. Gezien op: <http://www.cairn.info/revue-guerres-mondiales-et-conflits-contemporains-2004-4-page-31.htm>.
- 49 *Ibidem*, 192-193.
- 50 *Ibidem*, 61.
- 51 *Ibidem*, 128.
- 52 *Ibidem*, 90. Omgerekend naar euro’s nu: € 1,03. Gezien op: <http://visualisatie.cbs.nl/nl-NL/Visualisatie/PrijzenToenEnNu> (op basis van de waarden van de gulden uit 1920).
- 53 Tegenwoordig € 1,31.
- 54 ‘Hulde gebracht aan den oprichter der Belgische school den Heer L. H. Verschuuren’ in: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 24-05-1917. Geraadpleegd op Delpher op 24-10-2016 (<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010224053:mpeg21:a0036>).

Dansavond met een fatale afloop

FRANS GERARDS

Dr. Frans M. Gerards is lid van de redactie van *MijnStreek* en bestudeert aspecten van de geschiedenis van de regio.

De moord op Leonard Joseph Kochen te Spekholzerheide¹

Medaillon met daarin een foto van Leonard Joseph Kochen⁴

Klaas Talens, wachmeester bij de brigade marechaussee te Kerkrade, had op maandagavond 22 februari 1909 dienst als surveillant in Kerkrade. Toen hij zich in de kom van Kerkrade bevond hoorde hij dat in Spekholzerheide de herbergier Leonard Joseph Kochen in zijn woning met een revolver was doodgeschoten.

Talens begaf zich onmiddellijk in gezelschap van zijn collega Verlaan en de twee Kerkraadse gemeenteveldwachters Deurenberg en Haagmans naar Spekholzerheide waar ze omstreeks een uur 's nachts arriveerden. Toen ze het café-restaurant binnen kwamen troffen ze daar het lijk van Kochen aan. Het lag op een bank in de keuken. Talens stelde vast dat er een wondje was boven de wenkbrauw van het rechteroog, waarschijnlijk een kogelwond. Verder twee langwerpige naast elkaar gelegen wonden aan de rechterzijde bovenaan het hoofd ter lengte van ongeveer drie à vier centimeter. Aan de linkerzijde bovenaan het hoofd was sprake van een ontvelling, waarschijnlijk ten gevolge van een val. Uit alle wonden was bloed gevloeid. In het plafond van de bovenzaal van het etablissement en in het

plafond van het beneden gelegen café zat een klein gaatje, vermoedelijk veroorzaakt door een kogel. De volgende dag 's morgens om acht uur stuurde Talens een telegram naar de Officier van Justitie in Maastricht: *'Gisteravond om tien uur is Leonard Kochen 47 jaar, herbergier, te Spekholzerheide in zijn woning door een revolverschot gedood. De dader Willem Scheepers, 28 jaar, is voortvluchtig. Nadere bevelen worden afgewacht'*.

Voortvluchtig

Joseph Thomas in Terwinselen hoorde op die maandagavond om kwart voor elf dat er iemand op het raam klopte en riep: *'Doe open, het is Willem Scheepers, er is haast bij!'* Toen Thomas de deur open maakte zag hij dat het Scheepers was, een van zijn kostgangers. Hij zag er erg opgewonden uit. Toen hij vroeg wat er was gebeurd antwoordde Scheepers dat hij moest vluchten, omdat hij iemand overhoop had geschoten. Op Thomas' vraag op wie hij had geschoten en of die persoon dood was antwoordde Scheepers: *'Ik weet het niet, ik heb hem wel zien vallen'*. Toen Scheepers het kosthuis verliet, zei hij dat hij naar Duitsland ging.

De brigadier Thissen en de marechaussee Bosch hadden die maandagavond dienst gehad in Spekholzerheide. Om ongeveer tien uur hadden ze gehoord dat de herbergier Kochen in zijn woning was doodgeschoten. Aangekomen in het café-restaurant hadden ze te horen gekregen dat de dader een zekere Willem Scheepers was die als kostganger bij Thomas in Terwinselen woonde. Daarna waren ze onmiddellijk, samen met de gemeenteveldwachter Geurts, achter de dader aangegaan. Herbergen en straten in Spekholzerheide, Onderspekholz en Terwinselen werden uitgekamd, maar tevergeefs. Om ongeveer elf uur arriveerden ze in de herberg van Joseph Thomas. Daar kregen ze te horen dat Scheepers een kwartier eerder was vertrokken.

Ondanks Thomas' mededeling dat Scheepers ertussenit was geknepen, werd toch nog de hele woning doorzocht. Maar van Scheepers was geen spoor meer te ontdekken. In zijn slaapkamer lag alles overhoop. Per telegraaf werd vervolgens om Scheepers' aanhouding verzocht. Ook de Duitse politie in de directe omgeving werd hiervan in kennis gesteld. Het volgende signalement werd verspreid: *'Willem Scheepers, geboren te Stratum op 15 februari 1881, mijnwerker, lang 1,70 à 1,75 meter, donker blond, eenig gekruld haar, kleine zwarte knevel, gekleed met zwarte slipjas, donker geruite demi, blauwe broek met grijs streepje, licht geruit dasje en blauw afront met witte streepjes, draagt geen horloge, op een der polsen van de armen getatoueerd, spreekt Hollandsch met Noord-Brabants dialect en plat Duitsch'*.

Het slachtoffer

Het slachtoffer, Leonard Joseph Kochen, was op 10 april 1862 in Kerkrade geboren als zoon van Pieter Joseph Kochen en Catharina Arets. Hij was gehuwd met de in februari 1863 te Borbeck [Duitsland] geboren Elisabeth Knebel.² Waarschijnlijk heeft het echtpaar Kochen-Knebel ook enkele jaren in Borbeck gewoond want hun oudste zoon Jan Willem werd er op 14 november 1886 geboren. Uit dit huwelijk werden in totaal veertien kinderen geboren, twee levenloos, terwijl zes kinderen al in het eerste levensjaar na hun geboorte overleden. Wat overbleef was een gezin met zes kinderen, drie jongens en drie meisjes.

Het echtpaar Kochen-Knebel moet in 1888 naar Kerkrade zijn verhuisd. Hun tweede zoon, Leonard Martin, werd namelijk nog in juli 1888 in Borbeck geboren, maar overleed zes maanden later op 26 december 1888 in Kerkrade. In het bevolkingsregister van Kerkrade werd Leonard Joseph Kochen ingeschreven als barbier.

In Spekholzerheide was het echtpaar Kochen-Knebel in 1909 in bezit van een café-restaurant en een stalhouderij. Het café-restaurant was uitgerust met een gelagkamer en een bovenzaal die als concert- en danszaal werd gebruikt. Zo nu en dan werden in die zaal ook toneelstukken opgevoerd. Voor de stalhouderij was er een overdekte remise waarin zich zes rijtuigen bevonden, onder andere een lijkwagen met binnenbekleding, een landauer en een victoria rijtuig. Het hele complex was gelegen op de hoek Akerstraat Kleingraferstraat, tegenover de kerk.³

De dader

Wilhelmus Antonius Scheepers, roepnaam Willem, was op 15 februari 1881 geboren in Stratum [Eindhoven]. Zijn ouders waren Johannes Scheepers

en Francisca Van den Berk. Scheepers was weinig honkvast, hij leidde een min of meer zwerfend bestaan. In 1907 bijvoorbeeld woonde hij in Oberhausen [Duitsland]. Op 5 juni 1908 nam hij ontslag bij Ludwig Andre te Düsseldorf, waar hij werkzaam was geweest bij een *'Tiefbau- und Abbruchgeschäft'*. Daarna, van 5 juli tot 29 september 1908, verbleef hij in de gemeente Lommel [België]. In 1909 was hij als mijnwerker in dienst van de Staatsmijn Wilhelmina in Terwinselen.⁵

Uit twee brieven die op Scheepers' kamer werden gevonden en in beslag waren genomen, een van zijn aanstaande schoonzus Anna Coolen en een van zijn zus Christina, bleek dat zijn ouders heel wat met hem te stellen hadden gehad. Bij zijn ouders in Geldrop liet hij zich dan ook niet meer zien. De brief van zijn zus Christina, gedateerd op 14 februari 1909, had als aanhef *'Beminde Broeder'*. Christina feliciteerde hem, mede namens zijn ouders, zussen en broers, met zijn verjaardag. Hierbij merkte ze op dat hij *'in deze jaren niet veel aangenaams aan uwe ouders hebt toegedragen'*. Ze hoopte dat hij de jaren die nog zouden volgen aangenamer zou doorbrengen. Verder was thuis nog alles *'het oude deuntje'*. Moeder was af en toe nog ziek, maar niet meer zo ziek als vroeger.

Door zijn familie werd Scheepers niet afgeschreven. Zijn zus Christina noteerde: *'Maar Willem een ding verlangen wij, u toch eens in ons midden te zien, want het is al lang geleden dat wij u in ons midden gezien hebben. Als u komt schrijf dan eerst wanneer'*. Zij eindigde de brief met de woorden: *'Nogmaals feliciteren wij u en hoopende op uw komst, blijf ik Uw liefhebbende Christina'*.

Scheepers had een strafblad. Op 8 maart 1902 was hij door de krijgsraad veroordeeld wegens een misdrijf tegen de dienst en wegens insubordinatie. Dat had hem drie maanden gevangenisstraf opgeleverd. Op 13 september 1906 was hij door de rechtbank te 's-Hertogenbosch veroordeeld wegens mishandeling. Daarvoor had hij eveneens drie maanden gevangenisstraf gekregen.

Dansavond

Wat was er nu precies op die maandagavond 22 februari 1909 in het café-restaurant van Leonard Joseph Kochen gebeurd? Een eenduidig antwoord op die vraag is niet te geven omdat de getuigenverklaringen op verschillende punten aanzienlijk verschillen. In grote lijnen komt het echter op het nu volgende neer.

In de bovenzaal van het café-restaurant werd die avond een dansavond gehouden waarbij prijzen konden worden gewonnen. Van de herbergier waren daarbij aanwezig zijn echtgenote Elisabeth Knebel,

Rechtsachter, het pand met de uitstekende witte gevel, was het etablissement van Leonard Joseph Kochen, hoek Akerstraat Kleingraferstraat, precies tegenover de kerk. Foto: Collectie Gemeentearchief Kerkrade

die actief was in de bediening, en zijn twee zonen Jan Willem en Leonard Joseph.⁶ Joseph stond achter het buffet. De herbergier zelf, Leonard Joseph Kochen, was beneden in het café. Scheepers' vriend Hendrik Bonten had die avond per ongeluk een jeneverglas omver gestoten en stukgemaakt. Leonard Joseph Kochen zou toen hebben geëist dat het kapotte glas werd vergoed.⁷ De vierendertigjarige Antoon Eggink uit Onderspekholz hoorde Scheepers toen zeggen: *'Als ze dat glas betaald willen hebben, dan schiet ik ze nog eerder kapot!'.* En terwijl hij dat zei haalde hij een revolver uit zijn zak. Eggink was toen op Scheepers afgestapt en had hem dat verboden. Omdat Scheepers het verbod aan zijn laars lapte, kregen beiden ruzie. Elisabeth Knebel had gehoord dat Scheepers toen meerdere keren tegen Eggink had gezegd: *'Ik schiet je kapot!'.* Daarna had Eggink aan Paffen verteld dat Scheepers een revolver bij zich had. Paffen had toen tegen Scheepers gezegd dat hij naar beneden moest gaan.

Ondertussen was er in de danszaal tumult ontstaan. De eenendertigjarige Joseph Slangen, die op die avond bij het buffet stond, Leonard Paffen en enkele anderen hadden Scheepers bij zijn armen vastgepakt en naar de trap geduwd. Tegen Paffen en Eggink had Scheepers toen geroepen: *'Als je mee naar beneden gaat dan jaag ik je een kogel door je verdommenis heen!'.*

Gealarmeerd door het ontstane tumult was toen de herbergier Kochen naar boven gekomen. Tegen Scheepers zou hij hebben gezegd: *'Wie wil je iets doen, kameraad!'.* Vervolgens verzocht Kochen Scheepers om het huis te verlaten. Hij voegde daaraan toe dat hij rustig moest blijven en dat hij, Kochen dus, ervoor zou zorgen dat hem niets zou overkomen. Al dan niet vrijwillig ging Scheepers toen de trap af naar beneden, gevolgd door de herbergier Kochen, Leonard Paffen en Elisabeth Knebel.

Bovenaan de trap stond nog een twintigtal bezoekers. Toen Scheepers eenmaal beneden was draaide hij zich om en loste twee schoten met zijn revolver. Op dat moment stond de herbergier Kochen rechts van Scheepers op de derde of vierde trede van beneden, op een afstand van ongeveer drie à vier meter. Leonard Paffen stond een paar treden hoger, maar meer aan de linkerkant. Net achter hem stond Elisabeth Knebel. De twee schoten volgden snel achter elkaar. Na het eerste schot had Kochen zich tegen het beschot gedrukt dat langs de trap liep. Onmiddellijk na het tweede schot viel Kochen omver. Hij was op slag dood. Iemand riep: *'Kochen is getroffen!'.*

Lijkschouwing en arrestatie

Uit de op woensdag 24 februari 1909 op bevel van de rechter-commissaris jonkheer mr. Testa gehouden lijkschouwing, uitgevoerd door de Maastrichtse artsen Lambertus Johannes Nijst en Mathias Hubertus Roebroek, bleek dat Kochen een volmaakt gezond persoon was geweest. In de rechter temporaalstreek vonden de artsen een huidwond die was veroorzaakt door een schampschot. Boven het linkeroog was een zwelling ter grootte van een halve gulden, hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door een val. De oorzaak van de dood moest worden toegeschreven aan een belangrijke hersenverwoesting. Deze was ontstaan door een boven de rechterwenkbrauw in de schedel doorgedrongen revolverkogel. Bij de inwendige schouwing zagen de artsen dat het schotkanaal gedeeltelijk gevuld was met bloed en vermorzelde hersenmassa. Aan het einde van dit kanaal vonden de artsen de gedeeltelijk afgeplatte kogel.

Nadat Scheepers omstreeks kwart voor elf 's avonds in allerijl zijn kosthuis in Terwinselen had verlaten, vluchtte hij waarschijnlijk naar Aken. Omstreeks

verzocht de rechtbank daarna nog om een deskundig onderzoek te laten instellen naar de geestestoestand van Scheepers. Volgens de rechtbank bestond daarvoor niet de minste aanleiding. Tijdens de behandeling van de zaak had Scheepers namelijk blijk gegeven van voldoende helderheid van geest.

Hoger beroep

Op 23 augustus 1909 tekende Scheepers hoger beroep aan tegen het op 18 augustus tegen hem uitgesproken vonnis. Het hoger beroep diende voor het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch op woensdag 29 september, 's morgens om tien uur. Scheepers verbleef in september 1909 in het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch. Daar ontving hij op 14 september via deurwaarder André Willem Theodoor Kiefs het bevelschrift tot dagvaarding. Als raadsman was hem door het hof mr. R. Tilman toegevoegd, advocaat en procureur te 's-Hertogenbosch. De procureur-generaal, hoofd van Openbaar Ministerie bij het Gerechtshof, bevestigde op 29 september 1909 het vonnis dat op 18 augustus door de arrondissementsrechtbank in Maastricht was uitgesproken. De eerste rechter had volgens hem met juistheid geoordeeld. Op 19 oktober nam het Gerechtshof deze uitspraak over. Scheepers bracht de rest van zijn detentie door in de gevangenis te Leeuwarden.

Beschouwing

De moord op Leonard Joseph Kochen zou Theodoor Vianen, directeur en hoofdredacteur van de *Nieuwe Limburger Koerier*, niets hebben verbaasd. De moord paste namelijk precies in het plaatje dat hij in 1907, dus twee jaar eerder, in een aantal artikelen in de krant had geschetst.¹⁰ De opkomende mijnindustrie had volgens hem de komst van een groot

aantal vreemdelingen, waaronder veel buitenlanders, bevorderd. Hierdoor was de mijnstreek ten prooi gevallen aan godsdienstige, zedelijke en maatschappelijke bandeloosheid. Ook menige Limburgse jongeman was al besmet met de 'kiem der ontarding'. Het waren bij Vianen dus vooral de vreemdelingen, en daaronder met name de buitenlanders, die de schuld kregen van het morele verval waaronder de mijnstreek te lijden had. Hij zal daarin niet helemaal ongelijk hebben gehad. Menigeen van hen had bijvoorbeeld al bij zijn komst naar de mijnstreek een strafblad.¹¹ Het loslaten van de band met hun geboortegrond, familie, vrienden en kennissen werkte verdere normloosheid in de hand. Drankmisbruik, het verblijf in soms overvolle kosthuizen en in een vreemde, hen soms zelfs vijandig gezinde, omgeving deed de rest.

De dader Willem Scheepers paste naadloos in het door Vianen geschetste beeld. Zijn oude vertrouwde omgeving had hij losgelaten, met zijn familie onderhield hij geen contact meer, hij verhuisde als een nomade van de ene plaats naar de andere en hij had een strafblad.

Toch is het zeker niet zo dat de mijnstreek een soort Wilde Westen was geworden waar aan de lopende band werd gemoord, maar het gebeurde soms wel.¹² Meestal ging daar, net als bij Willem Scheepers, cafébezoek, (overmatig) alcoholgebruik en een ruzie aan vooraf. Zo vuurde de in Heerlen woonachtige Duitse mijnwerker Heinrich Heuser in de avond van 26 oktober 1906 in een Heerlens café, na een twist, bij zijn vertrek vijf revolverschoten af op de in het café aanwezige bezoekers.¹³ Twee van hen overleden onmiddellijk ter plaatse. Net als Scheepers sloeg ook Heuser op de vlucht. Toen hij door de marechaussee werd opgepakt schoot hij ook nog eens op de marechaussee. Dat leverde hem uiteindelijk vijftien jaar gevangenisstraf op.

Noten

- 1 Voor het schrijven van deze bijdrage is gebruik gemaakt van: BHIC 's-Hertogenbosch, Gerechtshof in 's-Hertogenbosch 1838-1930, inv.nr.: 289, W. Scheepers, doodslag, rolnummer 6896. Dit archiefstuk van 143 pagina's bevat zeer uitgebreide informatie over deze zaak. Verder is gebruikgemaakt van RHCL Maastricht, Arrondissementsrechtbank en Officier van Justitie te Maastricht, inv.nr.: 496 [18 augustus 1909].
- 2 Gegevens over het gezin Kochen-Knebel zijn voornamelijk afkomstig uit het bevolkingsregister van de gemeente Kerkrade, met dank aan Diane Smeets-Habets.
- 3 Rijckheyt Heerlen, Notarieel archief, inv. nr.: 632, aktenr.: 210 [Archief van notaris Dolmans].
- 4 Medaillon, diameter 23 mm, is gefotografeerd door Cor Kyll [Steinfurt, Duitsland], achterkleinzoon van Leonard Joseph Kochen.
- 5 Willem Scheepers stond niet ingeschreven in het bevolkingsregister van Kerkrade [mededeling van Diane Smeets-Habets van het gemeentearchief Kerkrade].
- 6 Zie over Jan Willem Kochen mijn artikel: 'Jan Willem Kochen', in: *MijnStreek*1[2017], 24-29.
- 7 Tijdens het getuigenverhoor op 8 juni 1909 door de rechter-commissaris jonkheer mr. Testa werden alle getuigen, inclusief Scheepers, met elkaar geconfronteerd. Leonard Joseph Kochen ontkende toen dat hij zou hebben geëist dat het kapotte glas werd vergoed.
- 8 *Nieuwsblad van het Noorden*, 28-02-1909.
- 9 *Het Volk: dagblad vaan de arbeiderspartij*, 26-02-1909; *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 27-02-1909.
- 10 Vianen, Theod. C., *Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgsche Kolenrivier* [Heerlen 1908], 32-50; L. Kreukels, *Kolen en Kompels De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* [Amsterdam/Brussel 1986], 54-60; B. Breij, *De mijnen gingen open de mijnen gingen dicht* [Alphen a/d Rijn 1991], 46.
- 11 Theod. C., Vianen, *Bevolkingstoestanden*, 45-48.
- 12 Met Wilde Westen wordt hier verwezen naar de pionierssamenleving in de periode 1865-1890 in het westen van de Verenigde Staten.
- 13 *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 01-02-1907; *De Telegraaf*, 09-07-1907.

Joannes Arnoldus Brewers (1856-1924)

Deken van Heerlen

KOOS LINDERS

Drs. Koos Linders is theoloog, historicus en secretaris van de redactie van dit tijdschrift.

“Deken Joannes Arnoldus Brewers (1856-1924) verdient het, achter de brede rug van de later gekomen Poels vandaan gehaald te worden.” Dit schreef mgr. dr. J.A. de Kok ofm in zijn overzichtsstudie van de geschiedenis van de franciscanen in Nederland.¹ Deken Brewers verdiende dit naar zijn mening omdat hij de tekenen des tijds zag en de minderbroeders naar Heerlen haalde om hem en zijn kapelaans bij te staan in de zielzorg ten behoeve van de snel groeiende bevolking vanwege de komst van de mijnen.

Joannes Brewers was van 1906-1924 deken van Heerlen. Ten gevolge van de komst van de mijnen groeide het inwonertal van Heerlen in die periode explosief: van 6546 inwoners in 1900 tot 17788 in 1914 en 33014 inwoners in 1920.² Deze immense groei én de komst van een totaal nieuwe industrietaak stelde de autoriteiten voor grote problemen: wat te doen met de toenemende behoefte aan (technisch) onderwijs? Hoe moesten zij tegemoet komen aan de groeiende vraag naar woningen, nutsinstellingen, ziekenzorg en ontspanningsmogelijkheden? Hoe zou deze samenleving georganiseerd moeten worden? Vakbewegingen? Beroepsorganisaties? Bovendien vreesden niet alleen de kerkelijke, maar ook de wereldlijke autoriteiten dat het karakter van de samenleving wezenlijk zou veranderen, en dat niet ten goede. De homogeen katholieke plattelands-samenleving met haar devotieel geloofsleven en patriarchale liefdadigheid zou door de moderniteit fundamenteel aangetast worden. En dat mocht niet gebeuren. De mijnstreek zou voor Christus en kerk behouden moeten blijven en mocht geen slachtoffer worden van het oprukkende neutrale en meer en meer anti-kerkelijke liberalisme en het goddeloze socialisme.

Paus Pius IX (1846-1878) verwierp de moderniteit categorisch en Joannes Paredis (1795-1886), die in 1853 bisschop van Roermond werd, volgde hem daarin nauwgezet. Vanuit zijn particularistische visie (Roermond was ‘zijn apart en bijzonder bisdom’) wilde hij de Limburgse samenleving doen ingroeien in zijn kerk. Tijdens het pontificaat van Leo XIII (1878-1903) kwam verandering in die afwijzende houding ten opzichte van de moderniteit. De primaire doelstelling van het pontificaat van Leo XIII luidde om in deze moderne tijden een christelijke samenleving tot stand te brengen. In de encycliek *Rerum Novarum* (1891) zette hij zijn plannen uiteen: de verschillende klassen en standen zouden samen moeten werken tot algemeen welzijn van allen en christelijke organisaties zouden hun leden tot sociale redzaamheid moeten brengen. Katholiek onderwijs en katholieke maatschappelijke organisaties zouden dit proces van ‘alles herstellen in Christus’ moeten ondersteunen. Dit proces begon aarzelend tijdens het episcopaat van Franciscus Boermans (1886-1900) en werd voortgezet door zijn opvolger Josephus Drehmanns (1900-1913), de bisschop die Joannes Brewers in 1906 tot deken van Heerlen benoemde.

Deken Brewers, zittend 2e van rechts, (waarschijnlijk) bij gelegenheid van het feest op de Horicherhof kort na de priesterwijding van Jan van Hommerich (midden zittend) op 17 juli 1910. De zeer vrome familie van Hommerich telde meerdere paters: Henri (zittend rechts) en Pierre (zittend links). Foto: Collectie Rijckheyt. Bron: De Tijd, 21-7-1910.

Wie was deze Joannes Brewers en wat was zijn bijdrage aan de opbouw van het katholieke bolwerk in de mijnstreek? Hoe stond hij in de competitie met de groeiende moderniteit?

Joannes Brewers werd op 8 augustus 1856 geboren te Horbach, een plaats op de grens Nederland - Duitsland, die nu bij Aken hoort. Na zijn priesterwijding te Roermond op 25 maart 1882 werd hij benoemd tot kapelaan te Vijlen en op 30 juni 1884 tot kapelaan in de Pancratiusparochie te Heerlen. Zeven jaar later, op 1 juli 1901, volgde zijn aanstelling tot pastoor in Nieuwenhagen en nog eens vijf jaar later, op 21 november 1906, volgde hij deken Wimmers op als deken van het dekenaat Heerlen, *tanquam Pastorem et Decanum*.³ Eind 1923 vroeg hij bisschop Schrijnen zijn ambt als deken om gezondheidsredenen te mogen neerleggen. Op 14 juni 1924 nam hij afscheid van parochie en dekenaat. Hij heeft niet lang van zijn pensioen mogen genieten: hij overleed op 26 juni 1924. Zijn opvolger, kapelaan en later pastoor Nicolaye, werd op 30 augustus 1924 als deken geïnstalleerd.

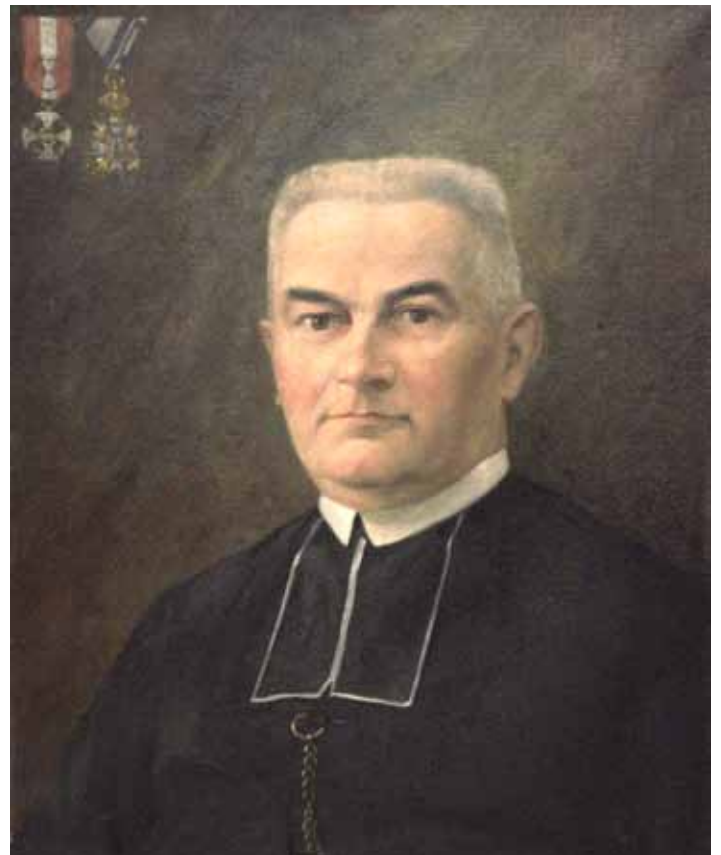
Over deken Brewers als persoon weten wij weinig. Necrologieën en verslagen over zijn priesterjubilea zijn gekleurd omdat het in die tijd usance was om alleen in superlatieven over de katholieke geestelijkheid te berichten. In die berichten wordt hij afgeschilderd als 'goede herder', 'eenvoudige, goedhartige priester', 'nobel mens met een warmvoelend priesterhart'.⁴ Hij kenschetste zichzelf als een 'eenvoudige pastoorke, dat wars was van alle complimenten en buitengewone etikette'.⁵ De deur van zijn pastorie stond open voor iedereen. Men werd begroet door deken Brewers, pijprokend, een goede sigaar offerrend. Hij was een doener, geen seminarieprofessor zoals zijn bisschoppen, die na een professoraat de zetel van Roermond mochten innemen. Het verhaal gaat dat zijn kapelaans, de nijvere Erens en Nicolaye wel eens de spot met hem dreven omdat zijn kennis van klassiek Latijn en Grieks niet helemaal 'op niveau' was.⁶

De deken ondersteunde van harte de initiatieven van zijn actieve kapelaans en aarzelde van zijn kant niet

om hen opdrachten te geven katholieke organisaties op te bouwen of te steunen als geestelijk adviseur. Inzake het onderwijs was, zoals wij zullen zien, de deken zélf dikwijls de instigator. Hij was niet te beroerd om toe te geven dat zijn kapelaans hem soms qua initiatieven voorbijstreefden. Hij eiste niet alle credits op: 'Dat deken Brewers dit alles aan eigen inzicht of initiatief voor zich zou opeischen, zou een onjuiste beoordeeling van de feiten zijn. Dekan Brewers zal de eerste zijn om te erkennen, dat Gode zij dank, zeer veel nuttige en noodzakelijke katholieke instellingen konden worden opgericht en tot bloei gebracht, dank zij den genoten steun, dien hij ondervond van zijn medewerkers.'⁷ Brewers was, om in modern jargon te spreken, een manager die zijn human resources kende en ruimte gaf aan de kwaliteiten van 'zijn' mensen'.⁸ Als het maar voor de goede zaak was: *instaurare omnia in Christo*.

Naast zielzorg, 'de corebusiness' van de kerken, waartoe ook de liefdadigheid behoorde, beschouwde de katholieke kerk het onderwijs als haar eigen terrein waarop zij het monopolie had. Daar kwam nu bij de sociale en politieke ordening van de samenleving omdat nieuwe ideologieën en maatschappijopvattingen in deze periode van de opkomende moderniteit een bedreiging begonnen te vormen voor de katholieke visie op de ordening van de samenleving. Toen Joannes Brewers in 1906 deken van Heerlen werd, was daarom zijn eerste bekommernis de personele organisatie en uitbreiding van het aantal parochies van zijn dekenaat.⁹ De Corneliusparochie van Heerlerheide werd verzorgd door een pastoor en een kapelaan. In de Pancratiusparochie waren naast de deken twee kapelaans werkzaam: van 1901 tot 1917 kapelaan Erens en van 1909 tot 1924, toen hijzelf deken werd, kapelaan Nicolaye. Beiden waren mannen van formaat en behoorden tot de in die tijd progressieve pastores. Zij wilden de kerk niet terugtrekken naar het kerkgebouw en de pastorie met heimwee naar vervlogen pastorale arcadische tijden, maar wensten midden in de wereld te staan. Zij gaven vorm aan het proces van modernisering door zich in te zetten voor het oprichten van katholieke organisaties in het economisch, sociaal en cultureel leven, onderwijs en gezondheidszorg. Erens werd lid van de vereniging 'Heerlens vooruitgang', waar hij speciaal de katholieke belangen in het oog hield.

Tijdens zijn pastoraat werd deken Brewers geconfronteerd met een forse uitbreiding van het aantal woonwijken in Heerlen. Rond de Sittarderweg in Heerlen ontstonden in de buurt van de Oranje Nassaumijn I de kolonieën Beersdal, Morgenster, Leenhof en Grasbroek. Ook op de Molenberg (1913) en in het Eikenderveld (1913) ontstonden

Portret deken Joannes Arnoldus Brewers (1856-1924). Collectie Rijckheydt, Heerlen

woongroepen.¹⁰ Voor deken Brewers was dit aanleiding om aan de bel te trekken bij het bisdom: met drie pastores kon naar zijn mening onmogelijk dit zich steeds uitbreidende gebied bediend worden, zeker indachtig het adagium van bisschop Paredis. Deze stond erop dat de priesters in de directe nabijheid van de mensen moesten verblijven, letterlijk en figuurlijk. Tot zijn spijt kon de aarzelende en twijfelende bisschop Drehmanns niets anders toezeggen dan een derde kapelaan, maar daar zou het dan ook bij moeten blijven. Bovendien was monseigneur niet erg gecharmeerd van de bemoeienissen van gouverneur Ruys de Beerenbrouck, die bij hem aangedrongen had op het aannemen van paters kapucijnen als hulpstroepen voor de benarde zielzorgers. Daar moest Ruys zich niet mee bemoeien: kerkelijke zaken zijn des bisschops. Ondanks de argumenten van deken Brewers (zijn kerk werd te klein, de bevolking nam snel in omvang toe) vond de bisschop de zaak niet urgent.¹¹ Deken Brewers bleef de bisschop bestoken met smeekbeden en argumenten. Een derde kapelaan was geen oplossing, er moesten parochies bijkomen omdat het te verzorgen pastorale gebied te groot geworden was. Er was uiteindelijk nog een duwtje nodig vanuit het gouvernement in Maastricht en in 1909 ging Drehmanns overstag: hij vroeg pater Vitalis Keenen ofm, provinciaal van

de franciscanen, in Heerlen een klooster met hulpkerk te bouwen om de pastoor van de Pancratiusparochie en zijn kapelaans bij te staan in de zielzorg. Rond Kerstmis 1910 waren kerk en klooster aan de Sittarderweg gereed voor ingebruikname.

In 1914 werd bisschop Drehmanns opgevolgd door Laurentius Schrijnen (1861-1932). Bij hem vond deken Brewers meer en sneller begrip voor zijn organisatorische zorgen. In 1917 werd de St. Josefparochie op de Heerlerbaan opgericht. Daar werd kapelaan Erens in 1917 pastoor. In 1919 volgde de parochie Onze Lieve Vrouw van Lourdes op de Molenberg met kapelaan Nicolaye als herder. Twee jaar later werd Benzenrade met Welten verbonden en van rectoraat tot parochie verheven. In 1923 ontstond de H.Hartparochie te Schandelen. Vlak voordat hij om gezondheidsredenen zijn ontslag indiende bij bisschop Schrijnen, mocht deken Brewers het nog meemaken dat het rectoraat St. Franciscus van Assisië aan de Laanderstraat werd opgericht, opnieuw door de franciscanen.

De structuur stond er nu. Het grondgebied van de stad Heerlen binnen het gelijknamige dekenaat was voorlopig voldoende 'afgedekt' met mensnabije parochies. Nu moest de inhoud volgen, en dat was in de ogen van deken Brewers veel belangrijker. Met name het onderwijs had zijn warme belangstelling, niet alleen het educatieve, maar ook het vormingswerk in patronaten. De hele samenleving moest immers van een fijnmazig katholiek netwerk van organisaties worden voorzien. Dit zou de zielen der katholieken moeten behoeden voor bederf en geloofsafval. Iedere katholieke man en vrouw zou gevormd en toegerust moeten worden, niet alleen om weerstand te kunnen bieden aan de verleidingen van de moderniteit en aan de invloeden van anti-godsdienstige ideologieën, maar vooral ook om een eigen bijdrage te kunnen geven aan de opbouw van een door en door christelijke samenleving, 'om te zorgen, dat nieuw Heerlen "oud" bleef, in dien zin, dat onze katholieke godsdienst in hooge eer bleef en den priester, een groote waarachtige vereering bleef toegekend.'¹² Katholiek onderwijs, patronaatswerk en maatschappelijke organisaties stonden in dienst van het aanbrengen van die katholieke habitus.

Aan het begin van de twintigste eeuw werden in hoog tempo in de meeste katholieke parochies in het land patronaten gebouwd. Zij dienden als centra van algemene en godsdienstige vorming. Zij werden gebouwd voor de schoolvrije jeugd tot 18 jaar, eerst voor jongens en later ook voor meisjes, die na de lagere school nog nadere vorming in katholieke zin nodig hadden om hen te behoeden

voor 'verderfelijke invloeden ... bij hunne opleiding voor vak, ambt of bedrijf'.¹³ Voor Deken Brewers waren de gevolgen van de komst van 'vreemde werkkrachten' naar de mijnstreek duidelijk: "Niemand zal ontkennen, dat de toenemende aanwezigheid van die vreemde werkkrachten een groot gevaar oplevert voor godsdienst en zeden. Dat hebben onze katholieke voormannen goed ingezien. Om in de meest noodzakelijke behoeften te voorzien is men bezig gelden te zamelen. Eerst wordt een patronaat gebouwd. Een doelmatig terrein is aangekocht".¹⁴ Bedoeld werd een terrein aan de Lindestraat, de huidige Nobelstraat in Heerlen. Kapelaan Nicolaye kreeg van hem de opdracht dit patronaat te realiseren en het benodigde kapitaal van fl. 17.000,- werd snel bijeen gebracht.¹⁵ Op 8 januari 1911 kon deken Brewers het gebouw plechtig openen en inwijden.¹⁶ Het patronaat bood ruimte voor activiteiten aan tal van katholieke organisaties zoals de RK Kiesvereniging, de RK Vrouwenbond, De Jonge Wacht, Mariavereniging, RK Onderwijzersbond, het comité der RK Standsorganisaties, de RK Werkliedenvereniging, de RK Drankbestrijding, De Jonge Werkman en de St. Elisabethsvereniging. Er werden cursussen georganiseerd, spreekbeurten gehouden, verantwoorde films en toneelstukken aangeboden en er ontstond zelfs een bibliotheek-leeszaal. Deze was daar gehuisvest totdat de bibliotheek in 1917 een eigen gebouw kreeg aan het Templesplein in Heerlen.¹⁷ Ook in de parochies op Heerlerbaan en Molenberg werden patronaten gebouwd. De deken stimuleerde de paters aan de Sittarderweg eveneens tot het bouwen van een patronaat, dat hij in 1921 kon inzegenen.

Ook wat het lager onderwijs betreft ging Brewers voortvarend te werk. Hij was een groot voorstander van katholiek onderwijs maar hij had, zeker in de beginperiode van zijn decanaat, het tij niet mee. Katholiek bijzonder onderwijs kostte geld en er was nog geen sprake van financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Bovendien was het openbare onderwijs de facto katholiek: waarom je dan al die financiële en organisatorische moeilijkheden op de hals halen? Toen ook het bisdom Roermond de landelijke lijn tot oprichten van katholieke scholen meer en meer begon te volgen en in de persoon van dr. Jos van Gils een gedreven stimulator voor katholiek onderwijs in de mijnstreek vond, werd het deken Brewers iets makkelijker gemaakt, zeker toen hij congregaties van religieuzen bereid vond om hem te helpen. In 1914 openden de Franciscanessen van Heythuysen aan de Grasbroekerweg in Heerlen een RK school voor meisjes met bewaarschool en in 1921 kon deken Brewers aan de Klompstraat de nieuwe klaslokalen van de sinds

1863 bestaande St. Claraschool inzegenen.¹⁸ De St. Claraschool werd uitgebreid met ULO (Uitgebreid Lager Onderwijs) en de St. Antoniuschool kwam erbij. Deze werd later weer samengevoegd met de St. Claraschool omdat de Antoniuschool door de stichting van scholen elders aan ‘bloedarmoede’ begon te lijden.¹⁹ In 1916 ontstond een RK jongens- en meisjesschool te Welten en bouwde de Parochiale Schoolvereniging, die in 1914 onder voorzitterschap van Brewers tot stand was gekomen (hij was voorzitter van 1914 tot 1924), twee jongensscholen aan de Nobelstraat, de St. Josephschool en de St. Aloysiuschool.²⁰ Ofschoon het vooral kapelaan Erens was die aan de frontlinie voor katholiek onderwijs streed, was het bezoek van de kapelaan samen met deken Brewers, die het allemaal te langzaam ging, aan bisschop Schrijnen doorslaggevend voor het ontstaan van de Parochiale Schoolvereniging. Bisschop Schrijnen was overtuigd van het nut van de Parochiale Schoolvereniging zoals hij deken Brewers ook zelf schreef: “... willen wij de toekomst aan Christus verzekeren, dan moeten wij al onze krachten inspannen om aan de jeugd katholiek onderwijs te bezorgen. Dit is bijzonder noodzakelijk in de mijnndistricten, waar, wijl onder de inheemse Katholieken zich tal van niet-Katholieken vestigen, helaas, ook bij den besten wil van onze Limburgsche onderwijzers in de openbare scholen van katholiek onderwijs geen sprake meer kan zijn.”²¹ Brewers voelde zich vervolgens niet te min om persoonlijk voor het katholiek lager onderwijs op de bedeltoer te gaan.²² In 1916 werd te Welten een bijzondere Jongens- en meisjesschool gebouwd, in 1921 een jongensschool aan de Grasbroekerweg en in 1922 werd de openbare school aan de Meezenbroekerweg overgenomen door de Parochiale Schoolvereniging en omgedoopt tot ‘RK Arnoldusschool voor jongens’.²³

De franciscanessen hadden ook de zorg op zich genomen voor voortgezet onderwijs voor meisjes in de vorm van de oprichting van een MULO (Meer Uitgebreid Lager Onderwijs) in 1910 en, als vervolg op het bestaande naaischooltje en kookonderricht, een huishoudschool. Deze laatste school ontstond op initiatief van kapelaan Nicolaye, daartoe aangezet door Deken Brewers. In 1919 werd een *cursus voor de bewaarschool*, de latere Kleuterleidstersopleiding, geopend en in datzelfde jaar namen de zusters de *Hoofdactecursus* over die tot dan toe georganiseerd werd door St. Bernardinus. In 1920 kon de nieuwbouw van de huishoudschool door deken Brewers ingezegend worden.

In de overgangperiode van openbaar naar katholiek onderwijs, toen openbare scholen gewoon

‘overgenomen’ werden door de katholieken, klaagden de franciscanessen meermalen bij deken Brewers over het feit dat meisjes uit hun scholen ‘overliepen’ naar het openbaar onderwijs. De deken had een klip en klaar antwoord: jullie moeten daarom niet treuren want de lijst van de kinderen die overlopen geeft daartoe totaal geen reden. De zusters konden daarmee instemmen omdat veel kinderen die de overstap maakten, in hun ogen een slechte in vloed op de andere leerlingen hadden: ‘Wat ons in het begin droefheid veroorzaakte, kan ons nog wel ten heil strekken.’²⁴ Maakten de deken en de zusters zich schuldig aan ‘godsdienstige en maatschappelijke zuivering’? In de context van die tijd is dit te begrijpen. Katholiek kader moest in een katholieke setting gevormd worden tot heil der zielen en van de gehele streek en daar konden ze geen ‘alternatieven’ bij gebruiken. In onze tijd fronsen we de wenkbrauwen om dit discriminatoir onderscheid. In 1963, honderd jaar na de komst van de franciscanessen naar de mijnstreek, werd dat ook nog gedaan.²⁵

Ook met de komst van middelbaar onderwijs heeft deken Brewers zich intensief bemoeid. Dit (technisch) middelbaar onderwijs was noodzakelijk geworden gezien de komst van de mijnen, die stonden te springen om geschoolde arbeidskrachten. Zou dat onderwijs er niet komen, dan zouden geschoolde werknemers van buiten aangetrokken moeten worden. Dit was geen prettig vooruitzicht voor de jeugd in de mijnstreek. Dit was ook de visie van de in 1909 door ir. R. de Kat van Staatsmijnen en burgemeester De Hesselle opgerichte vereniging ‘Heerlen’s Vooruitgang’, die initiatieven zou moeten nemen om de gebrekkige verkeerssituatie van Heerlen te verbeteren, het voortgezet onderwijs te bevorderen en Heerlen verder te verfraaien ter bevordering van het toerisme. Bij de oprichtingsvergadering was ook kapelaan Erens aanwezig. De commissie onderwijs van de vereniging streefde ook naar het stichten van een HBS in Heerlen en daarbij moeten bij kapelaan Erens de nodige alarmbellen zijn gaan rinkelen: het mocht vooral geen neutrale HBS worden, maar het moest een katholieke worden.²⁶ Allereerst moest bisschop Drehmanns overtuigd worden, maar deze kaatste de bal terug naar deken Brewers: de bisschop had geen geld en geen docenten, hij wilde eigenlijk geen concurrentie voor Rolduc en daarom moest de Pancratiusparochie maar zelf voor dit voortgezet onderwijs zorgen. Ook bij de deken ontbrak het aan geldelijke middelen en onderwijzend personeel, dus moest hij de bisschop ervan overtuigen dat hulp gezocht diende te worden bij de reguliere geestelijkheid. Na een mislukte poging om de karmelieten in te schakelen,

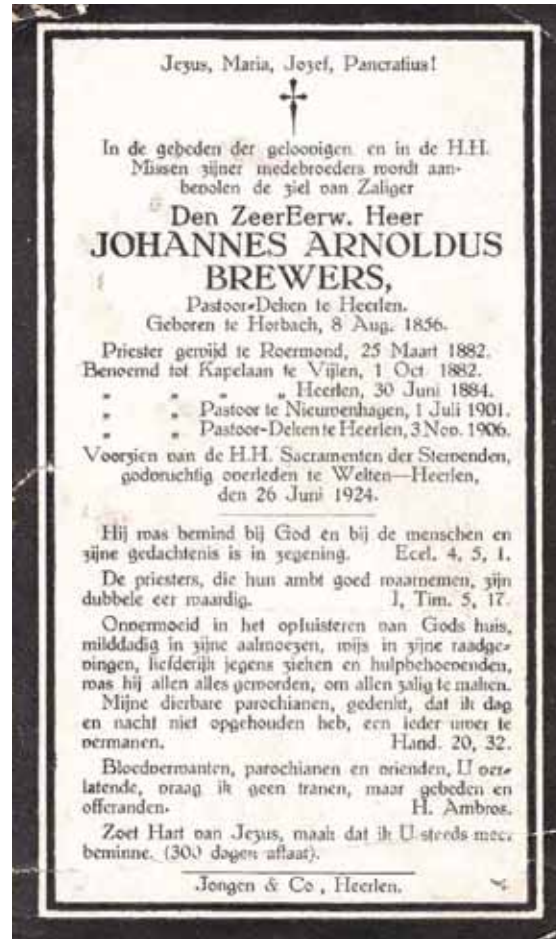
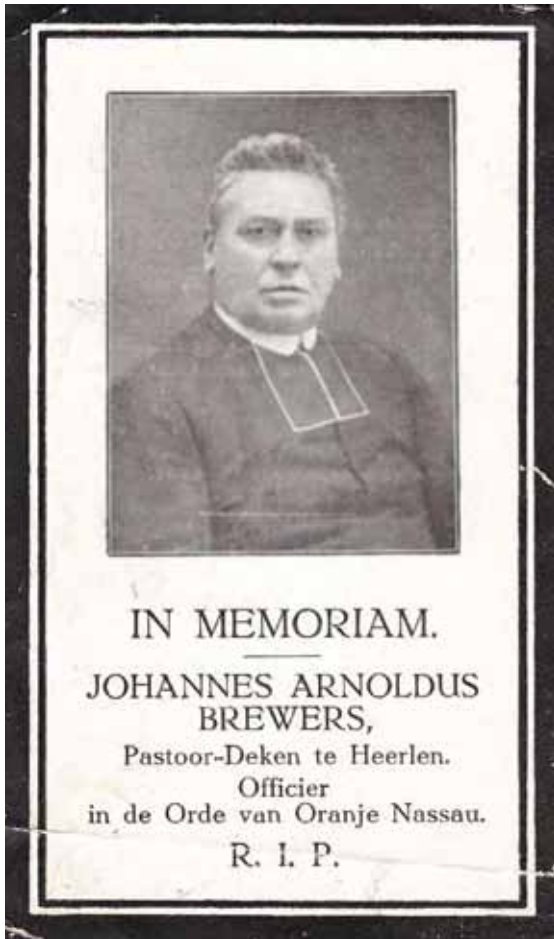
wendden deken Brewers en kapelaan Erens zich weer tot de bisschop om hem te overtuigen van de noodzaak een reguliere orde in te schakelen. Het nodige gedram van vooral kapelaan Erens, daarbij ten volle gesteund door deken Brewers overtuigde de bisschop uiteindelijk en hij ging in gesprek met de franciscanen. Net in die periode logeerde pater Vitalis Keenen, de toekomstige gardiaan van het minderbroedersklooster aan de Sittarderweg, in de pastorie van deken Brewers als voorbereiding op zijn pastorale activiteiten in zijn toekomstig rectoraat. Uit de briefwisseling tussen pater Keenen en zijn provinciale overste Simon Bennenbroek blijkt dat deken Brewers voortdurend aandrang op het nemen van een snelle positieve beslissing met betrekking tot de bouw van een klooster en school in Heerlen.²⁷ Op 9 december 1910 besliste het Definitorium (landelijk bestuur van de Nederlandse Franciscaanse provincie) van de franciscanen positief ten aanzien van de Heerlense HBS. Drie dagen later kon deken Brewers aan Ruys de Beerenbrouck meedelen dat de beslissing genomen was en kon deze laatste aan provinciaal Bennenbroek zijn hartelijke gelukwensen sturen.²⁸

Nu ontbrak er nog voortgezet HBS onderwijs voor meisjes. Voor mr. M.A.M. Waszink, van 1913 tot 1926 burgemeester van Heerlen, was het een hele toer om openbaar voortgezet onderwijs buiten de deur te houden, gezien de eisen die de grondwet van 1917 en de onderwijswet van 1920 aan hem stelden.²⁹ Ook de directies van de mijnen drongen aan op voortgezet onderwijs voor meisjes. Dit type onderwijs moest er dus komen en na overleg met deken Brewers en de directeur van het Bernardinuscollege, pater Rombouts, toog hij in november 1919 naar het klooster van de franciscanessen in de Gasthuisstraat met het verzoek om ook een HBS voor meisjes op te richten.³⁰ Op 31 juli 1919 nam de congregatie een positieve beslissing daaromtrent en op 1 september 1920 opende de 'HBS en MMS St. Clara' haar deuren.

Parochiële zielzorg inclusief patronaat en onderwijs waren nu goed op stoom gekomen. Parallel aan deze ontwikkeling zette deken Brewers zich in voor de (re)organisatie op katholiek-christelijke leest van het sociaaleconomisch veld. Deze organisatie stond helemaal in de lijn van de aanwijzingen van paus Leo XIII, neergelegd in zijn encycliek *Rerum Novarum* (1891) en bevestigd door diens opvolger Pius X in zijn encycliek *E Supremi* (1903). Beiden stuurden aan op een herstel van de samenleving 'in Christus' waarbij zij uitgingen van een corporatistische maatschappijopvatting, gebaseerd op samenwerking van de verschillende klassen/standen. En niet gebaseerd

op klassenstrijd dus, zoals het socialisme voorstond. Katholieken zouden hun eigen verenigingen en instellingen moeten krijgen om zich weerbaar op te kunnen stellen en om van daar uit de samenleving 'aan te pakken'. Voor de bisschoppen en de lokale clerus betekende dit dat zij zich niet langer konden isoleren van de samenleving, maar daar midden in moesten gaan staan. Deze 'toewending naar de wereld' als competitie met de moderniteit werd dan wel door de clerus algemeen onderschreven, maar men verschilde van mening over de wijze waarop dit moest gebeuren. Voor de een bestond deze strijd tegen de moderniteit uit een zich terugtrekken in kerk en pastorie, voor de ander daarentegen was het duidelijk dat de frontlijn van deze wedkamp midden in de samenleving lag. Deken Brewers en zijn kapelaans Nicolaye en Erens behoorden tot de laatstgenoemde partij, evenals de franciscanen die werkzaam waren vanuit hun kloosters aan de Akerstraat en de Sittarderweg. Zij werkten nauw samen met dr. Henri Poels, die in 1910 als aalmoezenier van sociaal werken in de oostelijke mijnstreek en als rector te Welten was aangesteld.³¹ De eerste jaren na de aanstelling van Poels laten dan ook talrijke maatschappelijke initiatieven zien, waarbij de pastores van de Pancratiusparochie nauw betrokken waren. Zo was kapelaan Erens als lid van de adviesraad betrokken bij de oprichting en organisatorische uitbouw van de Algemene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland.³² Aan de Stationstraat in Heerlen werd op grond van de parochie een Bondsgebouw gerealiseerd. Binnen de grenzen van de Pancratiusparochie werden de gezellenhuizen 'Ons Thuis' aan de Parallelweg en 'Het Goede Kosthuis' aan de Geerstraat gebouwd. In januari 1920 kon deken Brewers 'Ons Volkshuis' aan de Emmastraat inwijden. Het gebouw bood onder andere onderdak aan de Rooms-Katholieke Werkvereniging afdeling Heerlen, verschillende Werkliedenbonden van bakkersgezellen tot transportarbeiders en mijnbeambten, zangverenigingen, De Jonge Werkman (in het bestuur waarvan Dr. Rhenatus Ritzen OFM, leraar Duits aan St. Bernardinus zitting had), De R.K. Volksuniversiteit, de R. K. Gemeente-Fractie, de R. K. Vrouwenbond en de Propagandaclub Credo Pugno.

Kapelaan Janssen sluit zijn 'Relatio' als volgt af: 'De in dit Memoriale geschetste gunstige resultaten op elk gebied van het Katholiek leven in Heerlen zijn, na God, op de eerste plaats te danken aan den onverdroten ijver en intensieve werkzaamheid van de seculiere en reguliere Geestelijkheid van Heerlen en niet in het minst aan de wijze, voorzichtige, zorgzame en waakzame leiding van den uitmuntenden herder en zielzorger Deken Joannes Arnoldus

Brewers, die bijna 18 jaren lang met vaste hand, *fortiter et suaviter*, in een der gewichtigste tijdperken, de Kerk van Heerlen heeft geleid en bestuurd.³³

De gebruikelijke benaming ‘verzuiling’ voor de hierboven geschetste ontwikkeling voldoet slechts in beperkte mate. Er is eerder sprake van een sociale beweging die zich collectief inzet om iets te veranderen in de samenleving. In deze zin is verzuiling de uitbouw van een geïntegreerd organisatienetwerk, dat zijn doelgroep van de wieg tot het graf probeert te overkoepelen door meerdere domeinen zoals onderwijs, gezondheidszorg, politiek, huisvesting, pers en vakorganisaties in een ideologisch en subcultureel geïntegreerd netwerk onder te brengen.³⁴

De oude strategie van het opzetten van goed gecontroleerde religieuze activiteiten als processies, bedevaarten en caritas als wapens tegen de oprukkende moderne tijd, voldeed niet meer. De overgang van een feodale, agrarische samenleving naar een democratisch-industriële met zijn nieuwe regels, bindingen en tradities was té groot en té ingrijpend. De koerscorrectie ingezet door paus Leo XIII, namelijk het ondersteunen van de positieve bruikbaarheid van moderne instituten als pers, vakbond, onderwijs en politieke organisaties om de wereld in christe-

lijke zin te heroveren en te herkerstenen, werd door deken Brewers en zijn kapelaans van harte omarmd. Onder hun leiding werd de basis gelegd voor een maatschappelijke (her)ordering in katholieke zin, waarbij het ‘kerkvolk’ niet langer als ‘figuranten’ meetelde, maar ingeschakeld werd in de uitvoering van het door de kerkelijke hiërarchie vastgestelde beleid. De nadruk op onderwijs en vorming, ook buitenschools, kadervorming in met name de vakorganisaties en de benoeming van leken in de besturen van de talrijke maatschappelijke organisaties tonen dit aan.

De opvolgers van deken Brewers: de dekens Nicolaye (1924-1954) en Bemelmans (1954-1964) hebben op dit fundament kunnen verder bouwen. In de periode van het pastoraat van deken Jochems (1964-1985) zette de erosie van de katholieke zuil, die zich al aandeede in de periode Bemelmans, definitief door.

- 1 J.A. de Kok ofm, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie* [Hilversum 2008], 322.
- 2 J. Wachelder, 'Relatieve Limburgse bevolkingsgroei van 1830 tot 1955', in: *Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Jaarboek I [1955]*, 35-52, 51.
- 3 Rijckheydt Heerlen (RhH), 025, RK Parochie St. Pancratius te Heerlen, 1522-1965, inv.nr. 51. Stukken betreffende de benoeming van J.A. Brewers tot pastoor-deken, 1906.
- 4 Achtereenvolgens *Limburger Koerier*, 30 augustus 1924. *De Tijd*, 12 december 1923. *Limburger Koerier*, 25 maart 1922.
- 5 *Nieuwe Venlosche Courant*, 15 December 1923.
- 6 De Kok, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland*, 323.
- 7 *Nieuwe Venlosche Courant*, 15 December 1923.
- 8 In die zin was hij ook een 'stimulerende' deken, zelfs naar zijn aarzelende bisschop toe bij wie de achterdocht naar de reguliere geestelijkheid er bijna ingebakken zat. Drehmanns wilde alles in zijn bisdom 'im Griff' houden richting 'hoe het ooit geweest was'. Regulieren moesten vooral ondergeschikt blijven aan de seculieren onder leiding van de bisschop. Vgl. De Kok, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland*, 325.
- 9 In 1883 werd het dekenaat Heerlen van Kerkrade afgescheiden en een zelfstandig dekenaat. Onder Heerlens dekenaal toezicht kwamen nu te staan de parochies gelegen binnen de gemeenten Heerlen, Voerendaal, Klimmen, Schaesberg en Nieuwenhagen. Binnen Heerlen waren dat twee parochies: de Pancratiusparochie (anno 1049) in het centrum en de Corneliusparochie in Heerlerheide (anno 1839). In Welten bestond het Rectoraat St. Martinus, dat verbonden was aan de dekenale Pancratiuskerk in Heerlen. Vgl. L. van Hommerich, 'Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlens Kerkelijk verleden', in: *LvH*, 7 (1957) 21-48, 33. In dit artikel wordt voornamelijk ingegaan op de ontwikkelingen in het gebied van de gemeente Heerlen.
- 10 M. Put en M. van Dijk, *2000 jaar Heerlen. Van Romeinse nederzetting tot moderne stad* [Heerlen 1998], 243-244.
- 11 R. Dieteren en W. de Leeuw, *Vijftig jaar zielezorg rond de mijn. 1910-1960* [Heerlen 1960], 4-5.
- 12 *Nieuwe Venlosche Courant*, 15 December 1923.
- 13 *Statuten van ene parochiale patronaats-commissie*, vastgesteld op de Algemene Vergadering van de Aartsdiocesane Patronatenbond 8 juni 1903, in AAU jeugdwerk II, 1, gecit. in: P. Selten, *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbeweging in Nederland 1900-1941* [Amersfoort 1941], 138.
- 14 *De Tijd*, 18-6-1910.
- 15 *Rotterdamsh Nieuwsblad*, 27-4-1910
- 16 RhH 025, RK Parochie St. Pancratius te Heerlen, 1522-1965, inv.nr. 368. *Relatio rerum memorabilium*, register houdende beschrijving van gebeurtenissen, geschiedschrijving, kranten- en tijdschrift-artikelen, circulaire en bidprentjes. Afdrukken, 1863-1953.
- 17 *Limburgsch Dagblad*, 17 augustus 1935.
- 18 *Limburgsch Dagblad*, 29 april 1921. De Franciscanessen van Heythuysen hadden in 1863 al een klein kloostertje aan de Gasthuisstraat in Heerlen opgericht waaraan een meisjesspensionaat, een bewaarschool en lagere school voor meisjes verbonden was: S. van Mil ofm, *Klaar? Al honderd jaar... Korte historie van het St. Claraklooster te Heerlen*. [z.pl. 1963], 11 e.v.
- 19 an Mil, *Klaar?*, 41.
- 20 *Gedenkboek bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Parochiale Schoolvereniging Heerlen 1914-30 juli-1939* [Heerlen 1939], 23.
- 21 Brief van bisschop Laurentius Schrijnen d.d. 27 mei 1914, geciteerd in *De Tijd*, 30 mei 1914.
- 22 *Gedenkboek bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Parochiale Schoolvereniging Heerlen 1914-30 juli-1939* [Heerlen 1939], 38 vv. Zie ook: J.C.G.M. Jansen, *Het voortgezet onderwijs in Heerlen in de 20ste eeuw* [Heerlen 2005], 43.
- 23 *Limburgsch Dagblad*, 15 juli 1939.
- 24 Van Mil, *Klaar?*, 38.
- 25 Ibidem.
- 26 C. Raedts, 'Heerlen's Vooruitgang' en de H.B.S.', in: *LvH* 31 (1981), 25-31, 27. Vgl. C. Sloots ofm, 1913-1938. *Vijf en twintig jaar Sint Bernardinus. R.K. Gymnasium, R.K. Hogere Burgerschool A. en B., Middelbare handelsschool met driejarige cursus, voorbereidende klas te Heerlen* [Heerlen 1938], 11vv; Koos Linders, 'Aliis proficere. De betekenis van het franciscaner klooster aan de Akerstraat te Heerlen', in: K. Linders en B. van Melick, *De paters van de Akerstraat. Aliis proficere* [Heerlen 1998], 9-61, 19 vv.
- 27 Het Utrechts Archief (HUA), 408 Franciscanen Nederland, kloosters en huizen, inv. nr. 3103, correspondentie betreffende het ontstaan van het klooster, de kerk en de HBS Sint Bernardinus te Heerlen, 1910-1920, brieven van Vitalis Keenen aan Ruys (o.a. 30 december 1910, met kopie aan pater Bennenbroek; brief 5 december 2010, waarin pater Keenen op dringend verzoek van deken Brewers aan de provinciaal vraagt om "... aanstonds én aan Mgr. Drehmanns en aan den Heer Deken alhier Uwe eindbeslissing mede te deelen aangaande de zaak der Hoogere Burgerschool alhier: er is groot *periculum in mora!*") (gevaar in uitstel)
- 28 HUA, 408 Franciscanen Nederland, kloosters en huizen, inv. nr. 3103, brief Charles Ruys de Beerenbroek aan Simon Bennenbroek d.d. 14 december 1910.
- 29 An., *Deus providebit. De congregatie van Heythuysen 1835-1935, Gedenkboek samengesteld door enige zusters der Congregatie* [Heythuysen 1935], 143.
- 30 *Jubileumboek 1920/1980: Coriovallum-college Heerlen* [Heerlen 1981], 6.
- 31 J. Colsen, *Poels*. [Roermond/Maaseik, 1953], 552.
- 32 R. Dieteren, *Mens en Mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond* [Heerlen, 1953], 36. Vgl. L. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* [Assen/Maastricht 1986], 152 v.
- 33 RhH 025, RK Parochie St. Pancratius te Heerlen, 1522-1965, inv.nr. 368. *Relatio rerum memorabilium*, register houdende beschrijving van gebeurtenissen, geschiedschrijving, kranten- en tijdschriftartikelen, circulaire en bidprentjes. Afdrukken, 1863-1953.
- 34 S. Hellemans, *Strijd om de moderniteit. Sociale beweging en verzuiling in Europa sinds 1800* [Leuven 1990], 25.

Een nieuwe lente voor Heerlens Thermenmuseum

ROELOF BRAAD

Een beter verjaardagscadeau had het Thermenmuseum bij het robijnen jubileum niet kunnen krijgen! 40 jaar na de opening van het Thermenmuseum door prins Claus op 29 november 1977 besloot de Heerlense gemeenteraad op 9 november 2017 een krediet ter beschikking te stellen dat nieuwbouw van het museum mogelijk moet gaan maken. Er is veel gaande in en rondom het museum en dat mag na al die jaren ook wel, jaren waar veel bezuinigd moest worden en het onderhoud van het gebouw naar de achtergrond schoof. Conservator Karen Jeneson trof een verwaarloosd thermengebouw aan. Vooral aan haar inzet is het te danken dat er nieuwe impulsen kwamen tot revitalisering

van het museum en de aanzet tot de restauratie. Dat laatste is in volle gang. De thermen worden terug gerestaureerd naar de staat waarin deze in 1940 zijn opgegraven.

Het nieuwe museum wordt ingebed in het te ontwikkelen Heerlens Romeins kwartier, een IBA-project dat de kern van Romeins Heerlen beleefbaar en zichtbaar moet maken. Grootse plannen dus voor de komende jaren die de Heerlense erfgoedsector goed zal doen. Binnenkort verhuizen de kantoren van het museum al naar de 'overkant', het voormalig bibliotheekgebouw annex stadsgalerij dat architect Jo Coenen met een knipoog naar het Romeins verleden vorm gaf. Daar wordt ook 'Restaura' gevestigd, hét Limburgse restauratie- en conserveringsatelier voor de erfgoedsector. Het Heerlense regioarchief Rijkheyt verhuist later, als de ombouw van de kerk in Vrieheide tot archief-tempel gereed is. De huidige directeur van Historisch Goud, Hans Thuis, verwacht dat in 2020 met een waarschijnlijk complete nieuwbouw van het Thermenmuseum kan worden begonnen.

Het bezoeken van het museum wordt daarna een heel nieuwe ervaring. De thermen zelf zullen dan pas als laatste te zien zijn. Die zitten volgens het huidige voornemen dan verpakt in een 'zwarte doos' vanwege de conservering (geen direct zonlicht). Op bepaalde plekken mag men er anders dan nu ook 'doorheen' lopen, waardoor er een nieuwe sensatie zal ontstaan, zeker als het lukt met 'augmented reality' het beleven van het badritueel in Romeinse tijd te visualiseren.

Via de website en het youtubekanaal van het Thermenmuseum is de voortgang nauwgezet te volgen!

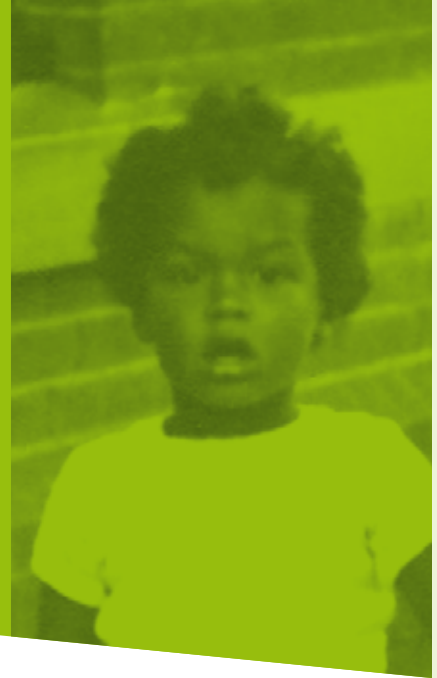

Boven: Een eerste schets voor de ontwikkeling van het Romeins kwartier, in grote lijnen. Het museum zal er waarschijnlijk heel anders komen uit te zien.

Hiernaast: Medewerkers van het in restauratie gespecialiseerde aannemersbedrijf Laudy aan de slag met speciale mortel naar Romeins recept en zandsteen uit de Kunrader groeve.

Verzwegen geschiedenis: Kinderen van zwarte bevrijders

ROELOF BRAAD

In het vorige nummer van *MijnStreek* bespraken we het boek van Mieke Kirkels uit Cadier en Keer over 'Kinderen van zwarte bevrijders'. De impact van het onderzoek is groot en krijgt nu ook een internationale dimensie.¹

Mieke Kirkels kwam in contact met buitenlandse onderzoekers die hetzelfde onderwerp bestudeerden. Dat was aanleiding voor het Simon Wiesenthal Instituut in Wenen om het project een internationale dimensie te geven en om het verhaal van meer 'brown babies' te gaan optekenen. Zeker zes wetenschappers bundelen de krachten voor dit onderzoek. Ondertussen wordt gewerkt aan een Engelse vertaling van het boek. Het Sociaal Historisch Centrum Limburg gaat samen met Maastricht University op zoek naar kinderen van de Afro Amerikaanse GI's die in onze regio in de bevoorradingstroepen en bij het begraven van omgekomen soldaten op Margraten actief waren.

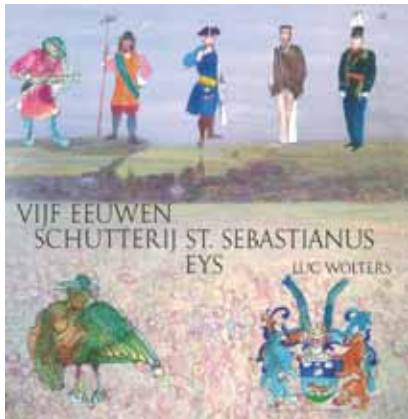
Met het Limburgse onderzoek is Marga Altana aan de slag, die het onderzoek mogelijk ook naar Noord-Brabant zal uitbreiden. Alle informatie en tips die kunnen bijdragen aan haar onderzoek zijn bij haar welkom! Ze komt graag in contact met zwarte soldaten, hun vriendinnen of echtgenoten en vooral hun kinderen. Alle verhalen worden vertrouwelijk behandeld. Ook anekdotes, foto's of andere documenten zijn welkom. Voor contact, via de mail: margaaltana@hotmail.com; telefoon: 06 151 74 516, of brief: Centrum voor Gender en Diversiteit, Project ZWARTE BEVRIJDINGSKINDEREN (NL), Grote Gracht 90-92, 6211 SZ Maastricht.

1. Zie het bericht hierover in *De Limburger* van 16 november 2017.

AANGESTIPT...

DIANE SMEETS-HABETS, ROELOF BRAAD, KOOS LINDERS,
FRANS GERARDS, WIM NOLTEN EN ANITA QUAEACKERS

Vijf eeuwen schutterij St. Sebastianus Eys

Door: L. Wolters [Eys 2017], 133 p.,
kleur geïll., ISBN 978-90-815398-5-2.
Prijs: € 15,-.

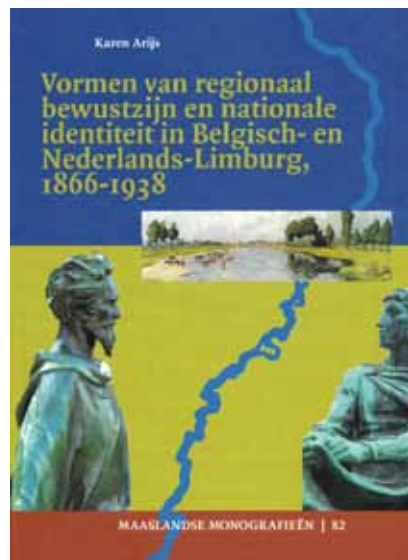
Dit boek is samengesteld ter gelegenheid van het 500-jarig bestaansfeest van schutterij St. Sebastianus dat in de zomer van 2017 is gevierd met het evenement 'Eys Viert'.

Het boek bestaat uit 19 hoofdstukken plus een bijlage met de namen van keizers, koningen en andere leden van de schutterij. Na een aantal inleidende hoofdstukken over het ontstaan van de schutterij in Eys wordt de geschiedenis van de schutterij chronologisch beschreven. Niet alleen de schutterijhistorie wordt beschreven; deze wordt bovendien in de historische context geplaatst zodat er een compleet verhaal ontstaat.

Overigens betekent het 500-jarig bestaan dat als oprichtingsjaar van deze schutterij 1517 aangehouden wordt. In hoofdstuk 3 wordt uitgebreid beschreven dat dit jaartal niet altijd als oprichtingsjaar gegolden heeft en hoe men uiteindelijk toch tot dit jaartal gekomen is.

Het verhaal wordt rijkelijk geïllus-

treerd met beeldmateriaal, is goed geannoteerd en voorzien van een uitgebreide literatuurlijst. Dit alles maakt het een aangenaam boek om te lezen. [DS]

Vormen van regionaal bewustzijn en nationale identiteit in Belgisch- en Nederlands-Limburg, 1866-1938

Door: Karen Arijs. [Hilversum 2017],
Maaslandse Monografieën 82, 237 p.,
geïll., ISBN 978-90-8704-648-4. Prijs:
€ 25,-.

De voorliggende publicatie is een bewerking van haar proefschrift, waarin Karen Arijs onderzocht of het hedendaagse vertoog over het bestaan van nauwe culturele banden tussen Belgisch- en Nederlands-Limburg stamt uit de late negentiende of vroeg twintigste eeuw. Centraal stond de vraag: hoe werkten identiteitsvorming op verschillende niveaus (lokaal, regionaal, nationaal) op elkaar in en hoe werden deze identiteiten in een grensregio als Limburg gedefinieerd?

Wat was de invloed van de Nederlands-Belgische grens die de beide Limburgen van elkaar scheidt op de constructie van identiteiten en op de uitdrukking daarvan in lokale, regionale en nationale feesten en vieringen? Arijs toont aan dat de Belgisch-Nederlandse grens een bepalende rol speelde in het ontstaan van een regio-naal bewustzijn. Zowel de Belgische als de Nederlandse Limburgers hadden als bewoners van een grensregio een gevoel van miskend en achtergesteld te worden in hun respectievelijke natiestaten en zochten daarom een plek in hun eigen land door erop te wijzen dat ze niet minder waren dan de Vlamingen c.q. de Hollanders. In dat proces legden zij eigen accenten, waarbij men (vooral de culturele en politieke elites) er niet voor terugschrok een groots mythisch verleden te construeren. Zo werden de beide provincies voorgesteld als de oudste provincies van België en Nederland die konden bogen op een uniek Romeins verleden en werden gepresenteerd als de bakermat van de nationale geschiedenis in beide landen. In feite was het proces van identiteitsvorming en emancipatie van de Limburgen/Limburgers in België gekoppeld aan de Vlaamse emancipatiestrijd in een Belgisch staatsbestel en in Nederland aan de emancipatiestrijd van de katholieken waarbij alle katholieken, ook de Limburgse, ingeschakeld moesten worden. Deze processen leidden tot een afzonderlijke ontwikkeling in beide regio's. De rijk gedocumenteerde studie van Arijs is verplichte lectuur voor eenieder die zich bezighoudt met de vraag waar 'Limburg' voor staat. Als historicus en filosoof wijst zij op

historische processen in deze identiteitsvorming en schroomt zij niet om bestaande opvattingen over een al of niet vermeende en geconstrueerde identiteit van Limburg stevig te ontmythologiseren. [KL]

Het amulet van de lichtberg.

Door: John van den Berg [Landgraaf 2017], 224 p., geïll., Latijnse namenregister, ISBN 978-90-825408-2-6. Prijs: € 19,50.

Dit boek is een van de producties van de in 2008 opgerichte Stichting Linea Recta, een burgerinitiatief met als doel het Romeinse verleden van Landgraaf weer tastbaar en beleefbaar te maken. Centraal daarin staat het weer zichtbaar maken van het Landgraafse deel van de Via Belgica dat als roepnaam 'Via Linea Recta' kreeg. In dat kader schreef de kunstenaar John van den Berg 'Het amulet van de lichtberg', het levensverhaal van de Romeinse legionair Lucas Claudius Alvaro, geboren in het jaar 100 in de Spaans-Romeinse provincie Beatica. Onder andere geïnspireerd door zelfstudie van het Romeinse verleden is de schrijver erin geslaagd een boeiend, historisch en goed leesbaar verhaal op papier te zetten dat via een Romeinse legionair een inkijk geeft in het alledaagse leven van de bijna 2000 jaar geleden hier gevestigde Romeinse militairen. Het boek is een combinatie

van fictie en non-fictie, wat betekent dat fantasie en werkelijkheid op een ingenieuze wijze in elkaar zijn verflochten. Lopend van Maastricht naar Coriovallum ontkomt men er bijvoorbeeld niet aan om diverse villae rustica's te passeren, ook in Voerendaal. Eenmaal aangekomen in Coriovallum kunnen de pijnlijke spieren worden ontspannen in een warm bad in het daar gevestigde badhuis. Uiteindelijk aangekomen in Landgraaf ontmoet de legionair Lucas daar de liefde van zijn leven met alle gevolgen van dien. De fantasie van de lezer wordt verder alle ruimte gegeven door kleurrijke en sfeervolle illustraties wat het de lezer nog gemakkelijker maakt om zich te verplaatsen in het leven van de hoofdpersoon. Verder zijn in het boek diverse kaarten opgenomen met authentieke Romeinse benamingen van verschillende locaties met achterin een verklarend overzicht van plaatsnamen, personen, goden, beroepen, objecten en begrippen. Het boek is onder andere te koop in de boekenwinkel van het Thermenmuseum in Heerlen en per mail te bestellen via: info@vialinearecta.nl. [FG]

De Bokkerijders - De vilders aan de galg

Door: Arthur Moonen sr. [Voerendaal 2017], paperback, 118 p., ISBN: 9789402237863. Prijs: € 17,99. Verkrijgbaar via www.boekscout.nl.

Na zijn eerste boek '*De Bokkerijders - De zoon van Nölleke van Geleyn*' is recent dit tweede verhaal over de bokkenrijders verschenen. Het boek geeft geen droge opsomming van feiten en data. '*De Bokkerijders - De vilders aan de galg*' vertelt een spannend verhaal over het ontstaan van de eerste bende van de Bokkerijders. De avonturen van de beruchte vildersfamilie Ponts uit Hoensbroek, de familie Beckx uit Nieuwstadt en andere vilders spelen zich af tussen 1730 en 1744 in het Hertogdom Limburg en wel voornamelijk in en om Hoensbroek. De auteur stelt dat de personen

in dit verhaal echt hebben geleefd en alle incidenten echt hebben plaatsgevonden. Verder zegt hij dat het boek "een stuk Oud-Limburgse historie mee(geeft) die iedere Limburger zou moeten kennen". Het is een spannend verhaal om te lezen, maar het houdt helaas ook de mythevorming en romantisering rond wat er in de 18de eeuw in onze regio afspeelde levend. Wat siert is dat de auteur de te ontvangen royalty's van het boek volledig ter beschikking stelt ter bestrijding van kinderkanker. [RB]

Conflicten rond een kerkgebouw.

Schin op Geul: Een geval apart.

Door: Frans Crutzen, [Klimmen-Ransdaal 2017], Historische aspecten van Schin op Geul – Strucht – Oud-Valkenburg 1, 304 p., geïll., registers, geb., ISBN 978-90-821329-4-6. Prijs: € 29,95.

Pastoor en historicus Frans Crutzen geeft in samenwerking met Heemkundevereniging Schin op Geul de opmaat voor een serie boeken waarin de geschiedenis van Schin op Geul belicht gaat worden. Zoals we van Frans Crutzen gewend zijn, is dit boek gebaseerd op gedegen archiefonderzoek, terwijl hij in diverse collecties niet eerder gepubliceerde foto's wist op te duiken.

De oudste delen van het kerkgebouw in Schin op Geul bestaan al minstens sinds het midden van de 12de eeuw. Het moet een kleine driebeukige pijlerbasilica zijn geweest. Na een kort maar krachtig exposé over de ontwikkeling van het christendom in Zuid-Limburg en het ontstaan van de parochie, wordt het kerkgebouw besproken en de perikelen die dat voor de parochie met zich meebracht. Dit tegen het licht van de ontwikkeling van de parochie, maar vooral met de nadruk op de bouw-historie en de zich ontwikkelende architectuur-concepten van religieus erfgoed. Midden 18de eeuw was de kerk door een storm in verval geraakt en in de halve eeuw daarna gerestaureerd, deels herbouwd en uitgebreid. De groei van de parochie aan het begin van de 20ste eeuw maakte een uitbreiding noodzakelijk. Voordat de bouwplannen geïnitieerd door de in 1917 benoemde pastoor Louis Eygelshoven worden besproken, licht de auteur de stroming binnen de architectuur voor de uitbreiding van oude dorpskerken toe. Hij bespreekt daarbij hoe de kerkvergrotingen van Geulle, Margraten en Wijlre waren vormgegeven, welke architecten in Limburg begenadigd waren voor dit werk, de restauratie-ethiek en de werkwijze van de Bisschoppelijke Bouwcommissie en Monumentenzorg. Een eerste ontwerp voor de uitbreiding van de kerk wordt in 1918 door

architect Willem Sprenger opgeleverd. Iedereen is enthousiast, behalve de nieuwbenoemde directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Er werd door het Rijk geen subsidie verleend en er kwam een rechtszaak over de betaling van het architectenhonorarium, voor de architect tot aanpassing van het plan kon overgaan. Eerst In 1926 ondernam pastoor Eygelshoven een nieuwe poging om de uitbreiding te realiseren, nu met Jos van Groenendael als architect. Maar ook dit ontwerp vond geen genade in de ogen van Monumentenzorg en evenmin in die van de Bisschoppelijke Bouwcommissie in Roermond. In Schin op Geul had het kerkbestuur de toestemming echter niet afgewacht en was al met de bouw begonnen. De bisschop gaf uiteindelijk toch zijn fiat.

Het boek heeft niet alleen waarde voor de geschiedenis van parochie en kerk, maar geeft ook handvaten voor het beschrijven van de bouw en uitbreiding van de kerken die in de eerste helft van de 20ste eeuw zijn gerealiseerd. Het is goed en inzichtelijk geschreven en uitgebreid gedocumenteerd! [RB]

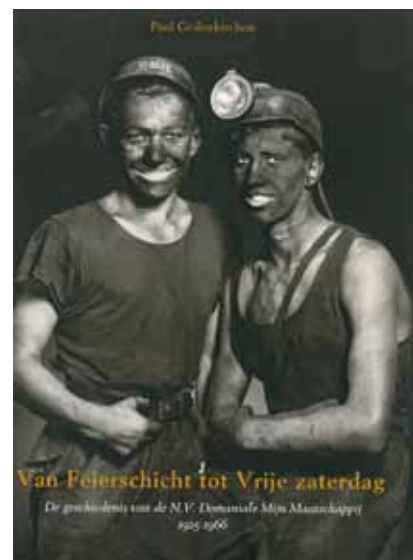
Ken je de Mijnstreek

Zuid-Limburgse geschiedenis in 251 vragen. Door: Elio Pelsers [Zwolle 2017], 176 p., geïll., ISBN 978-94-625-8231-6. Prijs: € 14,95.

De auteur stelde een fraai vormgegeven boekje samen in handig formaat met een spelelement om je kennis van de mijnstreek te testen. Goed voor uurtjes lolijt, maar ook om als kleine naslag te gebruiken om achtergronden te leren kennen van wat je zoal in de mijnstreek tegenkomt. De 251 meerkeuzevragen zijn verdeeld over de rubrieken Geschiedenis algemeen, Mijnbouw, Economie, Natuur en landschap, Steden, Dorpen en Grenzenloos. Je kunt punten verzamelen door de goede antwoorden te turven en toetsen of je een echte kenner bent! Jammer dat bij het antwoord op vraag vijf Eygelshoven niet bij het 18e-eeuws Guliks gebied wordt ge-

noemd, waardoor de vraag wat onvolledig, hoewel goed, is beantwoord. Voor de rest niets dan lof voor de presentatie van de onderwerpen. [RB]

Van Feierschicht tot Vrije zaterdag

De geschiedenis van de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij 1925-1966. Door Paul Geilenkirchen [Kerkrade 2017], 236 p., geïll., ISBN 9789463422796. Prijs: € 28,40.

Onlangs verscheen een uitgebreide geschiedschrijving over de oudste Limburgse mijnbouwonderneming. Het tweede deel over de historie van de mijn. Het nieuwe boek behandelt de in 1925 opgerichte naamloze vennootschap. De eerdere periode 1846-1925 onder regie van de Aken-Maas-

trichtsche Spoorweg-Maatschappij wil de auteur verhalen in een nog uit te geven boek.

De aandelen van de spoorweg waren sinds 1919 in meerderheid in bezit van de Rotterdamse ondernemer Willem van der Vorm (1873-1957). Deze stichtte in 1925 de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij. Net als de andere mijnen in Limburg was deze mijn rond 1960 niet meer winstgevend, waarom de directeurs en aandeelhouders in 1966 de mijn afstootten. Drie jaar later werd de laatste kool bovengehaald. Die laatste jaren van de onderneming zijn door de auteur eerder beschreven in het boek *De Domaniale Mijn in beeld – Van Mijnnota tot liquidatie* [Kerkrade 2015].

Anders dan de titel doet vermoeden worden enkele onderwerpen van vóór 1925 behandeld, zoals de mijnstaking op de Domaniale van 1921. Bijzonder vind ik de aandacht voor de ongevallen op deze mijn, de bedrijfsvluchtbescherming en het hoofdstuk over het eigen ziekenfonds van de mijn. Het fonds met de koosnaam “het oude fonds” werd in 1852 door mijn directeur Egon van der Elst opgericht en kwam in financiële problemen. Het boek is een aanvulling op eerder verschenen bedrijfsgeschiedenissen van andere mijnondernemingen en mag beslist niet ontbreken op de boekenplanken van de liefhebbers van onze regionale mijnbouwgeschiedenis. [RB]

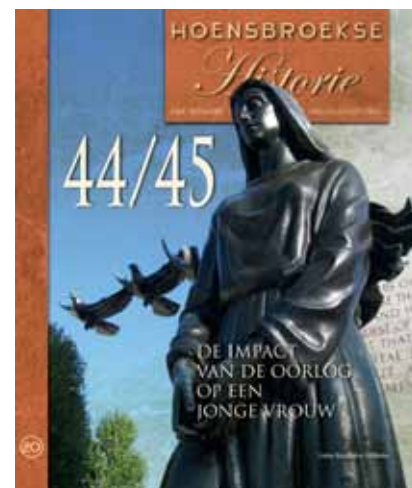
De Hoofdstraat van 't Kruis tot aan 't kasteel

Door: Hein Giesen & Hein Bisschops [Hoensbroek 2017], 179 p., geïll., ISBN 978-90-79766-15-4. Hoensbroekse Monografieën 4. Prijs €11,95. Verkrijgbaar bij Hein Giesen NL 03 INGB 0001886228 o.v.v. boek Hoofdstraat

In de reeks Hoensbroekse Monografieën verschenen reeds eerder: 1. *De Hoofdstraat van kruis tot kasteel* [2012]; 2. *De Nieuwstraat, van Flattestraat tot Nieuwstraat* [2013] en 3. *De Kouwender van 't Kruis tot de*

Emma [2014]. Verder publiceerde het duo: *Sjakke en Mettebuule* [2013] (besproken in *LvH* 2014, 48) en *100 Jaar Mariarade, van Kloosterkolonie tot Mariarade* [2015] (*LvH* 2015, 142/143). Van Hein Bisschops ('*hét gehüge va Gebrook*') verscheen tussentijds een boek onder de titel van: *Bokkenrijders in de Criminele Rollen van het Marquisaet Hoensbroek 1740* [2014] (*LvH* 2015, 193/194). In voorbereiding is, het kan bijna niet anders: *De Akerstraat, van Akkerstraat tot de Emma*. Al met al een steeds groter wordend beeldverslag van de handel én wandel in en van Hoensbroek. Er zijn weinig plaatsen in de euregio met een dergelijk aanbod. Het nieuwe boek is een initiatief van Hein Giesen, daarbij fors ondersteund door Hein Bisschops. Het betreft een herziene en fors uitgebreide uitgave van het eerste deel van de Hoensbroekse Monografieën. Hiervoor werd het archief van de heemkundevereniging nog eens doorgespit en de Winkeliersvereniging 'Hartje Hoensbroek' verleende spontane medewerking. Kortom een moderne vorm van 'public relations'. Het bovenstaande boek bevat korte toelichtende teksten en is verder voorzien van werkelijk talloze zwart/wit foto's van personen en winkels. Voor iedere rechtgeaarde 'Gebrooker(ster)' een absolute 'must' voor zijn of haar boekenbestand. De reeks groeit gestaag en het wachten is nu op [WN]

Hoensbroekse Historie no. 20: 44/45 De impact van de oorlog op een jonge vrouw

Door: Lieke Boumans-Willems [Hoensbroek 2017], kleur geïll.; 48 pagina's, ISBN/EAN 978-90-823786-9-6. Prijs: € 7,50. Verkrijgbaar in de boekhandel. Zie voor verkooppunten: www.hoensbroeksehistorie.nl Ook te bestellen via de webshop.

De vrijheid waarin we tegenwoordig leven is geen vanzelfsprekendheid. Daarvoor is gevochten, letterlijk. De soldaten waren vaak jonge jongens die nog een heel leven voor zich hadden of net een gezin hadden gesticht. Uit respect en als eerbetoon aan alle geallieerden die voor onze vrijheid een hoge prijs hebben moeten betalen tijdens de waanzin van de Tweede Wereldoorlog, volgt nu een stukje geschiedenis dat zich niet ver van Hoensbroek heeft afgespeeld en dat nooit mag worden vergeten. Zo begint deel 20 van *Hoensbroekse Historie*.

In deze, overigens laatste maar daarover straks meer, aflevering van deze reeks magazines over Hoensbroek en omgeving staan de lotgevallen van de jonge Mia Boshouwers uit Hoensbroek centraal. We volgen Mia en haar familie vanaf de winter 1944/1945 tot in de jaren zestig. Zuid-Limburg was eind 1944 al bevrijd maar de oorlog was nog niet overal voorbij. In Hoensbroek werden Amerikaanse militairen ingekwar-

tierd. Zo ook bij de familie Boshouwers die een winkel had aan de Heerlerweg in Hoensbroek.

Het Ardennenoffensief, ook bekend als 'the Battle of the Bulge', staat op punt van beginnen. Ook de mannen en jongens die bij de familie Boshouwers zijn ondergebracht en met wie inmiddels warme vriendschappelijke banden zijn aangeknoopt, vertrekken richting Ardennen.

Aan de hand van foto's, brieven en archiefstukken wordt het verhaal van de familie en met name Mia Boshouwers en een aantal van deze soldaten verteld. De 'Battle of the Bulge' was een uitputtend en bloedig gevecht en veel militairen, zowel Duitse als Amerikaanse, overleefden deze veldslag niet. Ook een aantal huisgasten van de familie Boshouwers zou niet meer terugkeren, tot groot verdriet van de jonge Mia en haar familieleden.

Na de oorlog gaat Mia, die bijzonder muzikaal is, familieleden van een aantal omgekomen militairen in de Verenigde Staten opzoeken. Ook zet ze de kruidenierszaak van haar ouders voort en verbouwt deze tot een moderne zelfbedieningszaak.

Dit verhaal past prima bij deze tijd van het jaar: de eindejaarsperiode waarin zich toentertijd ook de beschreven gebeurtenissen afspeelden. Daarom wellicht een mooi cadeau voor de decembermaand!

Hoensbroeks Historie startte in 2013 als initiatief van enthousiaste amateurhistorici en zou in maart 2018 vijf jaar bestaan. Echter, als gevolg van onverwachte ontwikkelingen zag de redactie zich genoodzaakt te stoppen met het uitgeven van de magazines. Helaas wordt deel 20 het laatste uit deze reeks. Binnenkort zal nog een Jubileumeditie verschijnen en dan valt het doek. De verschenen tijdschriften blijven nog enige tijd verkrijgbaar. [AQ]

- *A tale of three caves; why was our species so succesful at colonising new environments?* / Greame Barker [Amsterdam 2017], 65 p., ISBN 9789081706674
- *Albert von Thimus, zijn leven en werken* / Hans Hermans [Heerlen 2017], 44 p.
- *Algemene begraafplaats Akerstraat Heerlen; Een plek om te ontmoeten: dood, maar niet eenzaam; graven, grafkelders, urnenplek en uitstrooiveldje op de begraafplaats aan de Akerstraat te Heerlen* / Jan Teunissen [Heerlen 2017], 256 p.
- *Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794 – 1814; met bijzondere aandacht voor het lokale bestuur in het kanton Wittem - Gulpen* / Kees Schaapveld [Hilversum 2017], 398 p., ISBN 9789087046897. Maaslandse Monografieën 83.
- *Broederschap van de Bok* / Reggie Naus [Amsterdam 2017], 248 blz., ISBN 9789021676722.
- *De familie geportretteerd; kroniek van familie Steen-Markus* / Adie Steen [Venray 2017], 195 p., ISBN 9789090300658.
- *De Limburgse mijnbouw : opkomst en ondergang in woord en beeld* / A. Weijts en J. Verschoor [Rijswijk 2017], 152 p., heruitgave, ISBN 9789038925561.
- *Enne; Hét boekje om murals te ontdekken en Heerlen te proeven!* / Sanne Gijsbers, Rian Moonen [Heerlen 2017], 63 p.
- *Interactieve beleefroute 2000 jaar Heerlen; gids voor tijdreizigers* [Heerlen 2017], 27 p.
- *Legertochten langs de Maas : een militair-politieke geschiedenis van Maastricht en de Landen van Overmaas tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)* / J.M.H. Mosmuller [Heerlen 2017], 146 p. ISBN 978-90-803970-6-4
- *Mijn Wereldoorlog; bevrijdingsherinneringen van een Heerlens kleutertje* / F. v.d. Velden [Utrecht 2017], 59 p.
- *Natuursteen in Limburg – Natuur uit Limburg* / Wido Quist en Hendrik-Jan Tolboom [Delft 2017], 263 p., ISBN 9789052694245.
- *Nederland onder Napoleon, partijstrijd en natievorming 1801 - 1813* / Bart Verheijen [Nijmegen 2017], 432 p., ISBN 9789460043017.
- *Ritmische Group '70; de historie en de belevenissen van een bijzonder jongerenkoor uit Schinveld* / Paul Borger [Hoensbroek 2017], 160 p., ISBN 9789082697001.
- *Sporting Heerlen Jubileumkrant; Sporting Heerlen 100 jaar* [Heerlen 2017], 16 p.
- *Spqren; vertellingen uit de Mijnstreek* / Chris Giebels [Zuidlaren 2017], 208 p., ISBN 9789463231251.
- *Stenen en pannen; geschiedenis en inventarisatie van de grofkeramische industrie in Limburg* / Marcel Dings [Roermond 2017], 176 p., ISBN 9789071583001.
- *The Roman Villa at Maasbracht, the archaeology and history of a roman settlement on the banks of the river Meuse (province of Limburg, the Netherlands)* / W.K. Vos, Corrie Bakels & T.A. Goossens [Leiden 2017], 203 p., ISBN 9789082225136.
- *Top or Topic; archaeological highlights & mysteries from the Maastricht area* / Wim Dijkman [Maastricht, Centre Céramique, 2017]. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling.
- *Toponymie en hodonymie in praktijk en theorie; Aanvulling op de Codex Nederlands-Limburgse toponiemen* / Arthur Schrijnemakers [Geleen 2017], 350 p., ISBN 9789491118166.
- *Treed binnen dappere ridders en hele stoere jonkvrouwen Kasteel Hoensbroek; erfgoededucatie komt tot leven!; Een druppel Romeins bloed in ons allemaal; Thermemuseum erfgoededucatie komt tot leven!* [Heerlen, Historisch Goud, 2017], 20 p.
- *Uit Valkenburgs vroegste verleden; steentijdimpresies uit de regio Valkenburg aan de Geul met speciaal aandacht voor Valkenburgvuursteen* / Hub Pisters [Valkenburg aan de Geul 2017], 185 p., ISBN 9789082693409.
- *Urban heritage; Romeins kwartier Heerlen* [Heerlen, Gemeente Heerlen, 2017], 14 p.

KOM
KIJKEN!

Volg alle
ontwikkelingen
in het thermemuseum
Heerlen!

Kijk op thermemuseum.nl
voor rondleidingen,
workshops en vragen-
uurtyes met de experts.

WE ZIJN
AAN
DE SLAG!

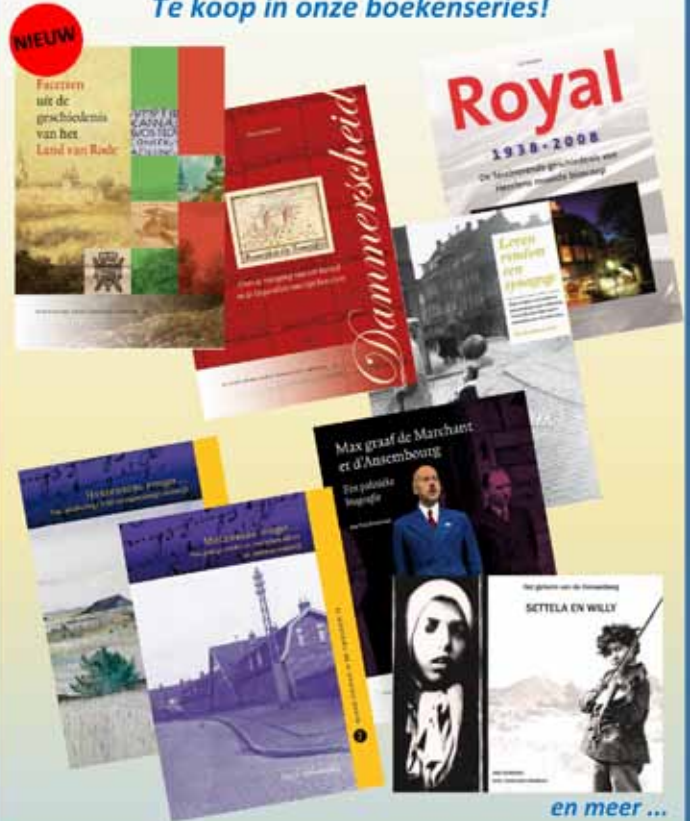
NIEUWE FASE RESTAURATIE
ROMEINS BADHUIS VAN START

Het badhuis wordt grotendeels teruggebracht naar de staat waarin het tijdens de eerste opgraving in 1941 is aangetroffen. Om de restauratie zo authentiek mogelijk uit te voeren wordt gebruik gemaakt van dezelfde bouwmaterialen en -technieken die de Romeinen hanteerden.

RESTAURATIE
THERMEMUSEUM
thermemuseum.nl

ZOEKEN
NAAR DE
BRON

Te koop in onze boekenseries!

Zie voor uitgebreide informatie en bestellen:
www.landvanherle.nl/bestellen

Scherp.

Een goede drukker. Met scherpe prijzen. Daar kun je ons op aanspreken. We zijn weliswaar niet altijd de goedkoopste maar onze prijzen zijn beslist redelijk. Helemaal als je onze service meeweegt: daar kunnen de meeste internetdrukkers nog een puntje aan zuigen. Afleveren op meerdere adressen, proefcontrole, voorraadbeheer, kleurconsistentie, papiercollectie ter inzage, deskundig advies, en elk denkbare combinatie van papier, bedrukking en afwerking is mogelijk. Laat ons maar rekenen. We zullen je blij verrassen. Bij Schrijen-Lippertz. Drukkers.

www.schrijen-lippertz.nl

Drukkers.

Schrijen-Lippertz